

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Факультет історії та філософії

Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін

К в а л і ф і к а ц і й н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти "магістр"

на тему: **«Використання козацької ідеї у військово-громадському дискурсі
Надніпрянської України першої половини ХІХ ст.»**

**«The use of the Cossack idea in the military-public discourse of Dnieper
Ukraine in the first half of the 19th century»**

Виконав: здобувач денної форми навчання
Спеціальності 032 Історія та археологія
Освітня програма Історія та археологія
Паращук Роман Володимирович
Науковий керівник
д.і.н., проф. Бачинська О. А. ____
Рецензент к.і.н., Стоянов Ф.Ф.

Рекомендовано до захисту:

Захищено на засіданні ЕК № 1

Протокол засідання кафедри

протокол № ____ від _____ 2025 р.

№ ____ від _____ 2025 р.

Оцінка

_____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис) БАЧИНСЬКА Олена
(прізвище, ім'я)

(підпис) БАЧИНСЬКА Олена
(прізвище, ім'я)

Одеса – 2025

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Вивчення теми в історичній літературі. Джерельна база роботи.....	8
1.1. Вивчення теми в історичній літературі.....	8
1.2. Джерельна база роботи.....	18
Розділ 2. Козацтво в соціокультурному та політичному житті Наддніпрянської України в кінці XVIII – першої половини XIX століття.....	21
2.1. Соціальні перетворення в середині козацького стану в кінці XVIII – першої половини XIX століття.....	21
2.2. Козацька тематика в громадсько-політичній думці українського дворянства.....	33
2.3. Козацька тематика в творах діячів початку українського національного відродження та їхня «творча лабораторія».....	37
Розділ 3. Козацтво у військово-політичних подіях першої половини XIX століття.....	52
3.1. Французько-російська війна 1812-1814 років і перший досвід формування козацьких кінних підрозділів.....	52
3.2. Військова служба Івана Котляревського, як приклад участі козацької старшини у першій половині XIX століття.....	58
3.3. Козацькі полки у військово-політичних подіях 30-50-х роках XIX століття.....	67
Висновки.....	78
Список джерел та літератури.....	83

ВСТУП

Актуальність теми. Події сучасної повномасштабної війни, розв'язаної Росією проти України, змушують переосмислювати українську історію та діяльність її видатних особистостей. Особливо це стосується періоду кінця XVIII — початку XIX століття, коли імперією було остаточно ліквідовано залишки української державності, такі як Гетьманщина і Запорозька Січ. На перший погляд, це виглядало як безповоротна втрата національної політичної еліти. Однак на Лівобережжі, попри близькість до кордонів Російської імперії, зберігалася пам'ять про козацьку славу, перемоги та традиції. Русифікація не змогла повністю стерти відчуття української самобутності, а історична свідомість і розуміння власної державності залишалися живими. Потреба в офіційному підтвердженні дворянського статусу спонукала колишню козацьку старшину звертатися до документів про своє походження, що породило інтерес і гордість за національну історію та досягнення. Саме в цих умовах почалася епоха національного відродження. Активними представниками ідеї відродження та поширення політичної самосвідомості українців у цей період стали такі діячі, як письменник Яків Маркович, історик Василь Рубан, громадські діячі Василь Капніст та Федір Туманський, колекціонер Андрій Чепа, економіст Василь Каразін та інші. Тематика їхніх творів, колекціонування документів та предметів минувшини напрямку була пов'язана з історією козацтва. Серед них окреме місце належить Іванові Петровичу Котляревському, який увів тематику козацтва та пам'ять про його героїчне минуле через видатний твір «Енеїда», що розпочав національне відродження. Цю тематику підхопив в своїх творах і Тарас Григорович Шевченко. Дослідження ролі козацької ідеї в початкового етапу українського національного відродження активно ведуться з 1990-х років і тривають до сьогодні. Важливою складовою в цьому процесі стала публікація нових джерел і поява нових праць з історії козацької військової служби в XIX

столітті. Усвідомлення ролі козацької ідеї в громадському та військово-політичному житті XIX століття, дає можливість показати підґрунтя на якому формувались діячі майбутньої Української революції 1917-1921 років. Всі ці аспекти підкреслюють актуальність даного дослідження та його практичне значення для розуміння ключових етапів формування національної самосвідомості.

Об'єктом кваліфікаційної роботи є використання козацької ідеї.

Предметом кваліфікаційної роботи є процес та напрямки використання козацької ідеї в громадському та військово-політичному дискурсах Наддніпрянської України в кінці XVIII - першій половині XIX століття.

Хронологічними рамками роботи є 1798 – 1856 роки. Вони визначені трансформаційними процесів в соціальному та публічному просторах, пов'язаними з наслідками ліквідацією Гетьманщини та початком національного відродження – нижня хронологічна межа. Верхня хронологічна межа, пов'язана з закінченням Кримської (Східної) війни 1853-1856 років, після розпочинаються так звані Великі реформи, які принесли зміни у військовій службі та громадсько-політичному просторі.

Територіальні межі роботи Лівобережна та Правобережна Україною.

Метою кваліфікаційної роботи є дослідити використання козацької ідеї у військово-громадському дискурсі Наддніпрянської України першої половини XIX століття.

У відповідності з поставленою метою були визначені наступні *задачі*:

- провести аналіз стану дослідження теми та її джерельну базу;
- схарактеризувати соціальні перетворення в середині козацького стану в кінці XVIII – першої половини XIX століття;
- вивчити яку роль відіграла козацька ідеї в громадсько-політичній думці українського дворянства;
- розкрити використання козацької тематика в творах діячів початку українського національного відродження та їхньої «творчої лабораторії»;

- дослідити перший досвід формування козацьких кінних підрозділів у період французько-російська війни 1812-1814 років;
- з'ясувати використання козацького минулого у залученні на військову службу українського дворянства, на прикладі військової діяльності Івана Котляревського;
- показати процес формування козацьких полків для вирішення військово-політичних завдань у військових подіях 30-50-х роках XIX століття.

Методи та методологічні підходи дослідження. У процесі розробки тематики кваліфікаційної роботи автор застосував низку методів наукового аналізу та дослідження: метод класифікації, який був використаний для детального вивчення історіографічної та джерельної бази. З його допомогою здійснено тематичне та проблемне групування джерел і наукових праць; історико-порівняльний метод, що дозволив поглиблено висвітлити політичні, економічні й соціальні аспекти життя Наддніпрянської України першої половини XIX століття; описовий метод, необхідний для характеристики історичних подій і явищ, що були пов'язані із суспільним становищем української шляхти, колишньої української старшини у вказаний період; біографічний метод, який сприяв визначенню етапів військової служби Івана Котляревського й надаванню їм оцінки. Крім того, було задіяно хронологічний метод, а також методи аналізу, порівняння й узагальнення. Застосування комплексного підходу в науковій роботі дозволило глибше й ефективніше дослідити обрану тему. Кваліфікаційна робота побудована на засадах методології неопозитивізму. Цей підхід базується на використанні сучасних інструментів аналізу історичних джерел і вивченні наукової літератури. Він ґрунтується розкриття теми через усебічний аналіз фактологічного матеріалу за допомогою історичних подій минулого в хронологічній та системній послідовності.

Наукова новизна роботи визначається тим, що запропоновано і досліджено основні напрями використання козацької ідеї в Наддніпрянській

України першої половини XIX століття. Виокремлено два напрями використання. Перший – громадський дискурс, появився у використанні козацької ідеї імперськими чиновниками та колишньою козацькою старшиною, для адаптації в умовах імперії; другий – військовий – полягав у залучення на імперську службу, у вигляді іррегулярних козацьких підрозділів під час різних військових конфліктів першої половини XIX століття.

Структура кваліфікаційної роботи повністю відповідає завданням дослідження. Вона включає вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел та літератури.

В першому розділі схарактеризовано основні наукові праці та джерельну базу з теми кваліфікаційної роботи, визначено головні періоди досліджень тематики козацтва в спеціальній літературі, схарактеризовано опубліковані джерела.

У другому розділі з'ясовані питання соціально-економічних трансформацій в середовище козацтва в кінці XVIII століття, та їхні наслідки у першій половині XIX століття, показано як козацька складова регіону впливала на діяльність імперських чиновників; проаналізовано як тематика козацтва відобразилась на збиранні домашніх архівів та колекція старовини в середовищі українського дворянства; визначено як тематика козацтва відобразилась на українському національному відродженні, зокрема у творах видатних літераторів та науковців.

У третьому розділі розглянуто питання використання козацької ідеї, минувшини та соціальної складової Наддніпрянської України у військово-політичних подіях першої половини XIX століття; схарактеризовано формування козацьких кінних полків та кількість у період французько-російської війни 1812-1814 років, Листопадового повстання 1830-1831 років та Кримської (Східної) війни 1853-1856 років. Досліджені приклади залучення представників колишнього козацької старшини до розв'язання військових

завдань, через розгляд військової служби письменника Івана Котляревського.

У висновках узагальненні результати дослідження теми та розв'язання мети і завдань роботи.

Список використаних джерел нараховує 82 найменування.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Тема козацтва в громадському та військовому дискурсах Наддніпрянської України розглядалась фрагментарно, а само окремо як існування тимчасових козацьких формувань в XIX ст. та окремо в суспільно-політичному контексті. Згадки про ці два тематичних блоки в науковій літературі, присвяченій проблемам: соціально-економічної історії Лівобережної України; діяльності посадових осіб та органів державної влади, чинних на території України в кінці XVIII – XIX ст., французько-російській війні або з Наполеоном 1812-1814 рр. та організації народного ополчення в цей період, а також розвитку польського національно руху і боротьби з ним російського централізму. Внаслідок цього аналіз історіографії проводиться за проблемно-хронологічним принципом. Історію дослідження теми умовно поділено на три періоди: 1) XIX – початок XX ст.; 2) 1920-ті – 1991 р.; 3) 1990-ті – початок XXI ст.

1.1. Вивчення теми в історичній літературі.

Дослідження козацької тематики у військово-громадському дискурсі кінця XVIII – першої половини XIX століття Лівобережної України розпочалося вже в першій половині XIX століття, коли були зроблені спроби оцінити участь місцевого населення у війні Російської імперії проти Наполеона. У цей час розвиток історичної науки в Росії очолювали представники дворянської історіографії, які здебільшого зосереджувалися на аналізі державної діяльності Олександра I, розглядаючи її як визначальний фактор перемоги російської армії над французами. За таких умов ідея висвітлення участі "широких народних мас" у військових діях залишалась поза увагою. До цього слід додати, що в той період значного розповсюдження

набув концепт, який обґрунтовував великодержавницьку програму розширення території Російської імперії. У його рамках участь земських дружин та інших форм ополчення з національних окраїн позиціонувалася як прояв свідомого патріотизму щодо Російської державності. Унаслідок такої концептуальної рамки історики або зовсім оминали тему участі українського народу в кампаніях 1812-1814 років, або згадували лише окремі дані про кошти, зібрані в Україні для протидії Наполеону, а також про формування земського ополчення, яке, на їх думку, не проявило себе під час війни. Окремо увага приділялася Малоросійським кінним козацьким полкам, однак у більшості випадків це відбувалося лише у контексті досліджень історії виникнення й еволюції соціально-правового становища різних категорій сільського населення.

З 1880-х років почалися значні зміни у дослідженні історії тимчасових українських козацьких формувань завдяки роботам таких учених як М. Стороженко та Д. Міллер [50; 69-71]. Основним внеском М. Стороженка та Д. Міллера стало визначення особливостей процесу ліквідації автономного устрою Гетьманщини та ролі в цьому процесі козацтва Лівобережної України. Зокрема, дослідник ретельно аналізував боротьбу козаків за збереження свого привілейованого становища в суспільно-політичній системі Російської імперії, особливу увагу приділяючи їхнім намаганням зберегти податкові пільги й право вільного виготовлення та продажу вина. У праці «Малороссийское ополчение 1812 г.» автор дослідив участь козаків у організації відсічі Наполеону, узагальнивши досвід попередників у вивченні використання козацьких полків під час кампаній 1812–1814 років. У цій роботі він започаткував традицію критичної оцінки діяльності Малоросійського генерал-губернатора Я. І. Лобанова-Ростовського. Зокрема, вказував на те, що його рішення сприяли недостатній підготовці тимчасових козацьких формувань Лівобережної України до служби. Дослідники 1920–1930-х років розглядали існування таких формувань крізь призму феодальної епохи, економічних змін,

соціальних конфліктів та інших факторів. У цей період у середовищі діаспорних учених склалася традиція розглядати ці контингенти в контексті військової історії України. Одним із важливих дослідників цього часу був М. Слабченко, який у своїй праці «Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.» присвятив кілька розділів «козацькому питанню» [66]. Такі теми як «Обсяг поміщицьких прав і шукання козацтва», «Козацька верства і державні селяни», «Міліція і панство в добу наполеонівських війн» допомогли значно розширити уявлення про господарське життя та побут козаків Полтавської і Чернігівської губерній, а також пояснити причини добровільної участі «малоросійських козаків» у полках у 1812 році. Окремі аспекти служби Малоросійських полків або їхнього формування згадуються в узагальнюючих працях з історії України та краєзнавчій літературі того періоду. В одній із таких робіт запропоновано цікаве пояснення, чому Малоросійські полки не стали постійними бойовими одиницями, а залишилися сезонними організаціями: це пов'язано з тим, що «російський уряд не допустив, щоб ця оновлена козащина набрала українського національного характеру» [42].

У період з середини 1950-х до кінця 1980-х років тематика розвитку соціально-економічних відносин, а також формування та особливостей феодального устрою залишалася у центрі уваги багатьох вітчизняних дослідників історичного процесу. Радянські науковці, застосовуючи марксистську методологію класового протистояння, прагнули пояснити існування різних суспільних груп у рамках феодальної стратифікації, яка переважала в Російській імперії. Зокрема, «малоросійські козаки» разом з іншими категоріями залежного населення були віднесені до стану державних селян. У цьому стані знаходилися численні групи з різним соціально-правовим статусом. У своїй праці «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» І. О. Гуржій наголошував, що державні селяни зазнавали тиску надмірних податків та виконували значну кількість повинностей, які негативно впливали на розвиток

їхніх господарств [35]. Автор розглядав «малоросійських козаків» не як окрему групу, а в контексті загальних умов життя державних селян. Водночас він вдало підмітив тенденції змін у становищі мешканців Лівобережної України і надав цінний матеріал щодо динаміки податкового навантаження на державних селян протягом першої половини XIX століття. Серед робіт, присвячених дослідженню соціально-правового статусу козаків Полтавської та Чернігівської губерній, окреме місце посідає двотомник М. Дружиніна «Государственные крестьяне и реформа Киселева» [38]. У цій праці автор ретельно проаналізував специфіку феодальної експлуатації державних селян у різних регіонах Росії, порівняв їхнє становище з іншими суспільними станами і простежив історію формування цієї частини податкового люду. М. Дружинін приділив особливу увагу «малоросійським козакам», вивчаючи їхню чисельність, господарські особливості та традиції землеволодіння. Однак аспекти військової служби козаків Полтавської й Чернігівської губерній в його роботі висвітлені недостатньо, що унеможливлює прив'язку змін їхнього соціально-правового статусу до розвитку військових подій XIX століття. До 150-річчя Вітчизняної війни 1812 року було опубліковано низку статей і монографій, які висвітлювали формування військових підрозділів в Україні. У цих працях описувалися прояви патріотичного піднесення, що супроводжувало створення народного ополчення 1812 року, а також подавалася інформація про матеріальну підтримку армії з боку населення. Одночасно за межами України розпочалося видання «Енциклопедії Українознавства». У третій частині, в статті М. Стецишина «Українці в російській армії до 1917 року» [68], згадуються Малоросійські кінні козацькі полки, які брали активну участь у боротьбі проти Наполеонівських військ у 1812–1814 роках. Крім того, зазначається їх утворення у 1831, 1855 і 1863 роках. Автор припускає, що ці полки розпускалися відразу після зникнення військової загрози і не встигали реалізувати свій потенціал. У серії інших видань «Енциклопедії Українознавства», оприлюднених за кордоном між 1955

і 1984 роками, згадується лише про козацькі полки, організовані російським урядом у 1831 році. Про них йдеться у статі І. Витановича «Козацтво», який підкреслив короткотривалість існування козацьких формувань Лівобережної України. Про організацію аналогічних підрозділів в 1855 році в енциклопедії не згадується зовсім [29].

Серед праць із соціально-економічної історії України заслуговують на увагу дослідження Тамари Лазанської [48]. Вона узагальнила напрацювання попередників та виклала радянську інтерпретацію умов життя державних селян Лівобережної України першої половини XIX століття, виокремлюючи з-поміж них категорію «малоросійських козаків». На початку 1990-х років зріс інтерес до розділів історії України, які раніше не потрапляли в поле зору вітчизняних дослідників. Одним із таких напрямів стало глибше вивчення історії козацтва і, зокрема, козацьких військових формувань кінця XVIII – XIX століть.

Сучасні науковці зробили значний крок у дослідженні цієї тематики, аналізуючи аспекти розвитку козацьких збройних формувань в Україні. За останні п'ятнадцять років було опубліковано багато енциклопедичних та узагальнюючих праць, присвячених етапам розвитку козацтва як соціального явища, військової структури та політичної інституції. Інтерес до історії козацтва як етнокультурного і військово-політичного феномену вийшов за межі України. Особливу увагу цьому приділяють також у Росії. Монографія Валентини Шандри «Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: функції, структура, архів» є важливою роботою, яка істотно вплинула на постановку проблеми даного дослідження [80]. У своїй праці авторка детально представила політичний та персональний портрет Малоросійських генерал-губернаторів: О. Куракіна, Я. Лобанова-Ростовського, М. Репніна та В. Левашова. Вони відігравали провідну роль у налагодженні механізмів співпраці між місцевими й центральними органами влади та визначали умови перебування Лівобережної України в складі Російської імперії. Особливий

акцент зроблено на розгляді політики генерал-губернаторів щодо «малоросійського козацтва». Авторка підкреслила роль місцевих чиновників у формуванні Малоросійських кінних козацьких полків, подаючи матеріал у чіткій і логічно структурованій формі.

Статті О. В. Кухарука привертають увагу до питання нерегулярних військових формувань Лівобережної України. Він розглядає «малоросійських козаків» як спільноту, що у XIX столітті зберегла колективний дух і звичаї Гетьманщини, а також стала прикладом для української інтелігенції у боротьбі за національне самовизначення [46; 47].

Книги З. Когута, зокрема «Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760-1830» вивчає історію взаємин між Україною та Росією [44; 45]. Автор зосереджує увагу на трьох основних темах: російська політика щодо Гетьманщини, реакція українського суспільства на інтеграцію в імперію та вплив цього процесу на українське населення. У розділі «Імперська інтеграція українського війська» йдеться про скасування військової організації Гетьманщини, створення на її основі карабінерних полків та запровадження обов'язкової військової служби для козаків Полтавської та Чернігівської губерній. Дослідник дійшов висновку, що українські збройні сили, які мали національні особливості, були ліквідовані до кінця XVIII століття. На думку автора, козацькі полки, що діяли у 1812 та 1831-1832 роках, формувалися вже за загальноімперськими правилами. У цьому ж розділі З. Когут аналізує процес «залучення козаків до імперського соціального середовища» та намагається прослідкувати зміни у соціальному, правовому та економічному становищі «малоросійських козаків» з кінця XVIII до 30-х років XIX століття.

Серед дисертаційних робіт, присвячених тимчасовим козацьким загонам Наддніпрянської України, варто виділити дослідження Ф.Ф. Стоянова та А.М. Оліянюка [57; 76]. Ці дисертації ретельно вивчають соціально-економічний стан козацького населення, його бойові навички, військову службу та

повсякденне життя. Дисертація Ф.Ф. Стоянова розглядає створення кінних козацьких полків на Правобережній Україні під час війни 1812-1814 років, тоді як А.М. Оліянчук зосередився виключно на Лівобережних губерніях – Чернігівській та Полтавській. Обидві роботи ґрунтуються на значній кількості архівних матеріалів з Чернігова та Києва. Значна кількість результатів дисертаційних робіт опублікована Ф.Ф.Стояновим та А. М. Оліянчуком у публікація в наукових збірниках [56; 58; 73-75].

Серед монографій, що стосуються цієї теми, варто відзначити працю О.А. Бачинської «Козацтво в «післякозацьку добу» української історії» [22]. Ця монографія охоплює довгий період – від кінця XVIII до початку XX століття. Хоча значна частина книги присвячена історії козацтва Наддніпрянської України, ці дослідження представлені в широкому історичному контексті існування всього козацького стану в Україні у зазначений період.

Окремо слід виділити науково-популярні праці О.А. Бачинської та Т.В. Чухліба, де є згадки про військову службу та повсякденне життя козаків Наддніпрянської України, а також аналізується роль козацтва в національному відродженні XIX століття [23; 24].

Праці, присвячені творчості Івана Котляревського, Тараса Шевченка та інших діячів літератури й науки XIX століття, тісно пов'язані з козацькою тематикою в період національного відродження.

Дослідження життя та творчості Івана Котляревського почалося ще у XIX столітті. Серед перших його біографів та збирачів відомостей були сучасники та близькі друзі письменника. Зокрема, одну з ранніх біографій склав Степан Стеблін-Камінський, син Павла Стебліна-Камінського, який був членом Полтавського громадського управління та близьким приятелем Івана Котляревського. Ця родина успадкувала частину бібліотеки та майна письменника. На основі особистих знайомств та листування Степан Стеблін-Камінський написав некролог і мемуари про Котляревського. Одночасно

з'являються роботи Павла Житецького, присвячені історії Полтави та постаті Івана Котляревського, а також роботи І. Павловського [61]. Ці дослідження є фундаментальними працями з історії українського мовознавства. Автор обґрунтовував думку, що завдяки Івану Котляревському «давня українська літературна мова остаточно не зникла, а отримала потужний поштовх для подальшого становлення й розвитку». Житецький проаналізував літературну спадщину І. Котляревського і зробив важливий висновок про значний вплив «Енеїди» на формування нової української літературної мови. На його думку, письменник своєю «Енеїдою» зацікавив широке коло читачів, оскільки змалював у ній реальне життя та щирий гумор, що вимагало «вільного поетичного слова» [36, с. 77-83].

Значною віхою також стало видання самих творів Івана Котляревського. Письменник працював над своїм твором близько тридцяти років. Перші три частини в початковій версії були готові вже у 1794-1795 роках і поширювалися у численних рукописних копіях, сприяючи зростанню популярності автора в українському середовищі. Одну з таких копій видав без дозволу Котляревського конотопський поміщик Максим Парпура за власний кошт у Петербурзі 1798 року. Цей вчинок викликав велике обурення у Котляревського, і він закидав Парпурі, що той надрукував «Енеїду» майже у спотвореному вигляді. У 1809 році за сприяння З. М. Кочубея Котляревський видав «Енеїду» разом із новоствореною четвертою частиною, внісши до раннього тексту низку виправлень. П'ята та шоста частини були написані значно пізніше, у першій половині 1820-х років, а перше повне видання «Енеїди» вийшло 1842 року в Харкові. Перед смертю Котляревський вже розпочав підготовку повного видання поеми, повторно її відредагував, додав 5 та 6 частини та передав права на публікацію українському книговидавцю О. Волохінову, але твір було надруковано вже після смерті автора. Ця книга стала першим повним виданням, зміст якого був особисто опрацьований автором. Воно лягло в основу всіх наступних перевидань поеми до наших днів. На

початку XX століття за мотивами поеми було створено дві опери: у 1910 році композитор М. В. Лисенко написав оперу «Енеїда», а у 1911 році композитор Я. І. Лопатинський створив оперу «Еней у мандрівці» [36, с. 77-78].

Ключовим аспектом дослідження творчості та діяльності Івана Котляревського у XIX столітті є аналіз реакції його сучасників – письменників та поетів того періоду. Їхні думки щодо його творів не завжди були одностайними.

Наприклад, відомий поет Т. Шевченко спершу у своєму творі «На вічну пам'ять Котляревському» висловив глибоку повагу, пророкуючи безсмертя його імені: «Будеш, батьку, панувати, Поки сонце в небі сяє, Тебе не забудуть люди». Пізніше він висловив вдячність за те, що Котляревський «Всю славу козацьку ти словом єдиним переніс в убогу хату сироти» [19, с. 89-91]. У повісті «Близнюки» через персонажа Степана Мартиновича він характеризує «Енеїду» як «неоцінену книгу», «чудову», яку активно читали, запам'ятовували та декламували. Однак, до цього він мав досить різні погляди. Водночас у передмові до «Кобзаря» Т. Шевченко вважав іронічно-комічну поему Котляревського «сміховиною на московський лад», тоді як сам Шевченко цінував «усе благородне, в якому б вигляді воно не поставало» [41, с. 77-83].

Натомість письменник і громадський діяч, друг Шевченка Пантелеймон Куліш, хоча й високо оцінював талант Котляревського та важливість поеми «Енеїда», критикував автора за те, що він виставив на показ «все, що тільки могли знайти пани карикатурного, смішного і безглузлого» у простому народі. Куліш вважав, що Котляревський відображав дух свого часу, і в цьому полягає як його літературна заслуга, так і певна шкода, яку він завдав українській словесності [31, с.11].

Після 1990-х років і донині дослідження творчості Івана Котляревського продовжує розвиватися, в основному зосереджуючись на аналізі його літературної спадщини. Ці роботи включають аналіз і зіставлення персонажів

його творів із пересічними українцями XIX століття та їхнім повсякденним життям, відображаючи реалії того часу. Були опубліковані монографії, в яких здійснюється переосмислення спадщини письменника та додаються нові факти з його біографії. На початку XXI століття з'явилися окремі дослідження, присвячені військовій службі Івана Котляревського, його участі у таємному товаристві «Любов до істини» та діяльності в Полтаві в останні роки життя [43].

Творчість Тараса Шевченка є об'єктом значного обсягу дослідницької літератури. Ми зосередили увагу лише на тих працях, які стосуються аналізу козацької тематики.

Першу категорію праць становлять дослідження, присвячені аналізу творів із циклу «Живописна Україна», а також історії їхнього створення та історичних джерел, використаних Тарасом Шевченком, зокрема під час створення та опису картини «Дари в Чигирині». Серед таких робіт варто згадати праці Л. Владича, З. Сироти, В. Сироти, О. Мельник та інші [30; 52; 64]. У статті О. Мельник розглядається питання історичних джерел, які Шевченко використав для створення та опису картини «Дари в Чигирині». У цій публікації доведено, що основним джерелом, на яке орієнтувався автор, була робота М. Маркевича «Історія Малоросії» [52, с. 367-377].

Наступна група праць присвячена аналізу літературних поезій Тараса Шевченка, де переважно розглядається характеристика персонажів таких творів, як «Іван Підкова», «Гамалія», «Тарасова ніч», «Назар Стодоля» та інші [16-19]. Дослідженням цих творів займалися не лише філологи та літературні критики, а й історики – зокрема, В. Щербак, а також автори колективної монографії «Художній світ Тараса Шевченка: рецепція тексту і підтексту» [79; 82]. Зокрема, В. Щербак аналізує образи запорозьких козаків, що протистояли мусульманському світу, тим самим опосередковано змальовуючи і цей світ [82].

1.2. Джерельна база роботи.

Джерела для цієї роботи можна умовно поділити на кілька частин. Перша категорія охоплює опубліковані матеріали, що висвітлюють історію військової служби та формування кінних полків козаків Наддніпрянської України. З нагоди столітнього ювілею перемоги над Наполеонівською Францією було видано низку збірників документів, до яких увійшли матеріали з приватних архівів безпосередніх учасників подій 1812-1814 років. Ці матеріали дозволяють окреслити лише загальні риси перебігу військових кампаній та містять дані, що допомагають ідентифікувати значну частину командного складу Малоросійських кінних козацьких полків протягом згаданого періоду. У середині та другій половині ХХ століття публікація документів, присвячених подіям 1812-1814 років, продовжувалася. Серед них були збірники, як-от «Український народ у Вітчизняній війні» та «Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года». У першому з них було опубліковано документи з фондів Центрального державного історичного архіву УРСР та державних архівів Харківської, Одеської, Чернігівської областей [12]. Зміст цієї збірки охоплює широке коло тем: від організації та бойових дій козацького і земського ополчення до подвигів воїнів-українців у лавах російської армії.

Друга збірка виділяє спеціальний розділ для козацьких та ополченських формувань з України, де документи упорядковано за такими категоріями: «Малоросійські», «Українські» губернії [9]. Такий поділ є цілком логічним, адже він відповідає тогочасному адміністративному устрою Російської імперії. Документи, що містяться у збірнику, різноманітні за своїм характером: вони включають листи Київського та Малоросійського генерал-губернаторів, головнокомандувача М. І. Кутузова, а також рапорти командирів щодо чисельності, озброєння, забезпечення, бойових операцій та переміщень козацьких контингентів з українських земель. Окрема група документів висвітлює участь козаків у військових кампаніях 1812-1814 років.

Цінними джерелами для дослідження участі козаків Наддніпрянської України у військових діях XIX століття є публікації В. Шандри, А. Дзагалова та інших авторів [14; 37].

Іншу групу джерел становлять матеріали, пов'язані з діяльністю діячів національного відродження – Івана Котляревського та Тараса Шевченка. До них належать їхні літературні твори, листування, а також живописні твори Тараса Шевченка, що розкривають козацьку тематику. Серед документальних джерел, що розкривають козацьку складову в доробку Івана Котляревського, виділяються його літературні твори: поема «Вєргілієва Енеїда» (написана у 1793-1796 роках, доопрацьована у 1808-1809 роках) та ода «Пісня на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну» (створена у 1804 році) [65]. Усі ці тексти були опубліковані в одному виданні «Писання И.П.Котляревського з его портретом и картинкою его будиночка в Полтаві» П. Кулішем у 1862 році в Петербурзі. Окрім того, цінними джерелами є особисті документи та матеріали, залишені письменником – його листи та нотатки про військову службу, а також спогади його сучасників. Серед них виділяються «Записки Котляревского о первых действиях русских войск в турецкую войну 1806 года», які були надруковані окремим виданням у журналі «Киевская старина» в 1901 році. У цих записках Котляревський, подібно до щоденника, фіксує свою участь у військових діях російсько-турецької війни 1806-1812 років, а також свої переговори з лідерами буджацьких татар і їхнє рішення приєднатися до російської армії [3].

Серед важливих джерел також є поетичні твори Т. Г. Шевченка, зокрема «Назар Стодоля», «Іван Підкова», «Гамалія», «Тарасова ніч» та інші, які яскраво відтворюють козацькі образи [15-19]. Важливим документом є також оголошення Тараса Шевченка про намір видати серію «Живописна Україна» із докладним описом її майбутнього змісту. Твір «Дари в Чигирині» із зазначеної серії «Живописна Україна» теж є частиною джерельної бази цього дослідження [1; 2].

Отже, наявна спеціальна та узагальнююча література та джерельна база дозволяють розкрити тему кваліфікаційної роботи. Вона складається з публікацій з тематики козацтва і громадському житті Лівобережної України, а також зі спеціальних публікацій та монографічних досліджень з історії військової служби козацького населення. Джерельна база складається переважно з опублікованих документальних матеріалів – наказів, листування, літературних творів та окремих картин Тараса Шевченка.

РОЗДІЛ 2

КОЗАЦТВО В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Кінець XVIII століття – перша половина XIX століття в Наддніпрянській Україні визначалась серйозними змінами в соціальній структурі населення, його житті та побуті. Українська старшина перетворювалась на дворянство, рядове козацтво отримало зі значною різницею в правах і привілеях, категорію державного селянства. Необхідність життя в нових умовах Російської імперії вимагала пошуків значних компромісів, як з боку українського населення, так і з боку імперії. Старшина та козацтво проявляло адаптацію у створенні образів героїчного минулого та початку національного відродження, а імперія – у вигляді чиновників – у чисельних організаційних проєктах і переселеннях козацького населення з Наддніпрянської України.

2.1. Соціальні перетворення в середині козацького стану в кінці XVIII – першої половини XIX ст.

Наприкінці XVIII століття українське суспільство переживало складні й значущі трансформації. Втрата автономії Гетьманщини, знищення Запорозької Січі, обмеження прав українського шляхетства і козацької старшини, а також запровадження загальноросійських правових норм, адміністративних та судових структур вимагали від усіх верств населення – як старшинської еліти, так і простих козаків і селян – пристосування до нових умов.

Наприкінці XVIII – на початку XIX століття в українських лівобережних землях існувала соціальна група, яку в офіційних документах називали «малоросійське козацтво», а козацька старшина прагнула інтегруватися до дворянського стану. У другій половині 1790-х років на території колишньої

Гетьманщини відбулися зміни, зумовлені політикою імператора Павла I. Дослідники оцінюють його дії по-різному: одні пояснюють їх прагненням діяти всупереч політиці Катерини II, інші пов'язують із трансформацією Російської імперії з дворянської держави в абсолютистську [47, с.66]. Так чи інакше, указ від 30 листопада 1796 року «О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошным правилам и порядкам» дещо загальмував впровадження нових загальноросійських адміністративно-судових інституцій. Це сприяло тимчасовій стабілізації ситуації серед різних суспільних верств у регіоні. Історик Олександр Кухарук висловлює припущення, що однією з ідей Павла I, поряд із військовими реформами, було об'єднання посади Київського (Малоросійського) військового губернатора, відповідального за командування військами на частині українських земель, із функціями козацького гетьмана. Однак ці реформи наštовхнулися на спротив усередині самої Гетьманщини. Основну опозицію складали ті, хто вже встиг скористатися привілеями свого становища та отриманими матеріальними благами, включно з колишніми козачими старшинами, які були нобілітовані [80, с.73].

Унаслідок суспільних та адміністративних змін, пов'язаних із ліквідацією автономії Гетьманщини, розпочався процес інтеграції цих регіонів до структури загальноросійських. Більшість місцевого населення мала увійти до категорії податних станів Російської імперії. Особливо значущим періодом для уніфікації стало десятиріччя 1780-х років, коли міжнародна ситуація дещо стабілізувалася. 28 червня 1783 року було затверджено «Положення про регулярну кінноту», згідно з яким із представників лівобережного козацтва створювалися десять регулярних кавалерійських полків. Їхнє утримання здійснювалося за рахунок оброчних платежів, які сплачували самі козаки замість попередніх нерівномірних зборів. У 1784 році ці полки отримали назву карабінерних і були включені до складу регулярної кавалерії. Дислокація полків відбувалася в селах і містах за місцем проживання колишніх козаків,

тому вони мали відповідні назви: Лубенський, Переяславський, Сіверський, Чернігівський, Глухівський, Стародубський, Ніжинський, Київський, Софійський, Тверський, Полтавський. У 1785 році старшина була зрівняна у правах із російським дворянством. При цьому вона могла залишитися зі своїм статусом або перетворитися на дворянство російського типу. На думку дослідників, досвідчений військовий адміністратор Петро Румянцев, прагнучи забезпечити стабільність своєї армійської бази, проводив помірковану й добре продуману політику, що сприяла нобілітації вже з початку 1780-х років. Старшина, яка зберігала корпоративну згуртованість, почала активно прагнути дворянства, що відволікало її від участі в інших соціальних перетвореннях і громадській діяльності [47, с.64].

Українська старшина в цей час отримала можливість здобути значну кількість привілеїв, які виборювала майже півстоліття, за умови інтеграції до російського дворянства. У прагненні до нобілітації вона усвідомила важливість взаємозв'язку між службовим становищем і приналежністю до панівного стану. Водночас старшина поступово сприяла формуванню бюрократичної системи із характерними ознаками загальноімперської бюрократії [32]. Отримавши привілейовані права, старшина почала вважати себе не стільки представником окремої країни, скільки регіону, інтегрованого до імперської системи. Це спонукало її переосмислити власну роль у цій системі. На думку дослідників, саме співпраця козацької старшини з російським урядом стала одним із факторів, що сприяли швидкій втраті автономії Гетьманщини [44, с. 61,65].

За зазначеними наказами та іншими документами виникли дві значні проблеми. Перша пов'язана з усвідомленням і сильним опором тих, кого намагалися перетворити на кріпаків. Особливо це засвідчили Турбаї, які підкреслили необхідність обережності в цьому питанні. Також почалося так зване «шукання козацтва» — спроби довести свою приналежність до тих груп населення, які уникли кріпосної залежності. Цей процес сприяв пошуку своїх

коренів, поглиблював усвідомлення свого походження і формував нову ідентичність. У результаті кріпаки становили лише меншість населення Лівобережної України. Друга проблема стосувалася частини населення, відомої як «малоросійське козацтво». Уряд мусив врахувати їхні історичні права на землю, що породило, за словами дослідників, правову колізію. Унаслідок цього «малоросійське козацтво» здобуло деякі привілеї дворянського стану, хоча формально до нього і не належало [44, с. 64]. В умовах нової російсько-турецької війни загострення внутрішньополітичної ситуації було вкрай небажаним, а наявність бойового досвіду у козаків могла стати важливим активом. Уряд також враховував цей фактор. Вже у 1790-1791 роках князь Григорій Потьомкін розпочав створення козацьких підрозділів на Лівобережній та Слобідській Україні, посиляючись на загрозу військових дій з боку західних сусідів, а також на невелику кількість військ у цих регіонах порівняно з іншими частинами імперії. До ліквідації полків Лівобережна Україна мала близько 17 тисяч виборних козаків і компанійців, тоді як у 1790 році чисельність регулярної армії тут становила лише 10,5 тисяч солдатів. Цей дисбаланс Потьомкін планував усунути шляхом формування на Лівобережжі нерегулярних військових частин. Історик Тарас Гончарук вважає, що цими діями князь почав впроваджувати проект реорганізації лівобережного козацтва, який у 1788 році запропонував маршалок Київського намісництва Василь Капніст [33, с.89].

Не лише міщани, а й дворяни Лівобережжя повинні були сформувати іррегулярні козацькі підрозділи. З територій Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв планувалося створити козацький кінний полк чисельністю 500 дворян, розділений на сотні. Для сприяння у формуванні цих нових козацьких полків був призначений Іван Федорович Максимович – представник впливового старшинського роду. При цьому наголошувалося на необхідності уникнення зовнішнього вигляду регулярної армії [33, с. 90].

Григорій Потьомкін мав амбітний план відновити козацький устрій на

Правобережній Україні та здобути титул «Гетьмана обох сторін Дніпра». Проте ці задуми залишилися нереалізованими через його передчасну смерть [33, с. 96]. Варто зазначити, що російський уряд розглядав усі подібні ініціативи князя як тимчасові, оскільки розумів потенційну небезпеку повернення «старого ладу». У цьому контексті прикметною є ситуація 1794 року, коли губернатор Микола Рєпнін запропонував сформувати запорозьке військо з колишніх козаків Умані, Білої Церкви та прилеглих регіонів, здійснивши загальний набір із подальшим використанням цих сил проти Польщі. Це викликало значне занепокоєння князя Олександра Безбородька, який поділився тривогами з графом Миколою Салтиковим і Платоном Зубовим. У своїй відповіді Безбородько підкреслив, що у 1790 році козацькі формування були створені через складну міжнародну ситуацію — війну зі шведами й турками, можливість конфлікту з Англією та Пруссією, а також через особливе ставлення Григорія Потьомкіна до козаччини. Проте він зауважив, що обставини змінилися, і новий виклик козаків міг би виявитися небезпечним. Народ, який досі береже пам'ять про часи Хмельницького і має прихильність до козацьких ідей, міг би почати повстання. Це призвело б до створення «військової нації», що загрожувала б поширенням цього духу на всю Малоросію, а за нею й інші губернії. У результаті могла б спалахнути своєрідна революція, наслідком якої стало би вимушене відновлення гетьманського управління, повернення «безглузвих свобод» і втрата досягнутого спокою [22, с. 85].

У 1797 році було здійснено перший набір рекрутів з лівобережних козаків (три рекрути на кожні 500 чоловіків). У той же час з'явився указ про відновлення устрою та судочинства в Лівобережній Україні відповідно до традиційних звичаїв і права, що дещо затримало впровадження нових загальноросійських адміністративно-судових структур. Попри намагання уряду «вписати малоросійських козаків» у інші соціальні групи, вони зберігали право власності на землю, яке зазвичай вважалося привілеєм

дворянства. Значна кількість козаків та їхня міцна колективна свідомість, побудована на відчутті приналежності до «вільної» і «почесної» верстви, ускладнювали процес фізичного чи суспільного асимілювання. Цей фактор міг завадити урядовим планам, особливо в умовах нестабільності міжнародної ситуації, що робило радикальні заходи небажаними. Дослідники звертають увагу на протиріччя в обіцянках уряду щодо збереження козацьких полків після завершення бойових дій [22, с. 86].

На початку XIX століття відбувся ряд змін, які мали на меті поступову інтеграцію колишньої Гетьманщини до складу імперії. Малоросійський генерал-губернатор Олексій Куракін сприймав підлеглий йому територію як дещо унікальне та незвичайне. Цікавий випадок із його життя описала відома дослідниця Валентина Шандра. Вона зазначила, що, зустрівши у Конотопі «миловидну дівчину в традиційному українському вбранні», Куракін настільки захопився її зовнішністю, що подарував їй 10 рублів на стрічки [80, с.68]. Цей випадок підкреслює виклики, з якими стикалася імперська влада, намагаючись нівелювати особливі риси регіону та прояви місцевої ідентичності.

У 1801 році імператор Олександр I, підтверджуючи пільги козацтву, водночас скасував традиційний лад та судочинство, засновані на «попередніх звичаях і праві», запровадивши замість них дворянські корпоративні установи. Це викликало цілком обґрунтоване занепокоєння серед козацької старшини. Зокрема, дворянські зібрання губерній отримали повноваження надавати дворянський статус представникам дрібних старшинських родів. Проте впродовж першої третини XIX століття більшість старшин, особливо тих, хто працював у адміністративних установах колишньої Гетьманщини, так і не змогли досягти цього статусу. Серед незатверджених родів були Віленські, Бачинські, Круковські та інші. Основною причиною відмови в наданні дворянства вищими геральдичними установами стало те, що документи, на які спиралися ці рішення, не передбачали положення про прирівняння

«малоросійських чинів» до офіцерських рангів регулярної військової служби. Отже, як особисте, так і спадкове дворянство було недоступне. Крім того, значна частина старшин, яка здобула офіцерські звання після реформування полків у 80-х роках XVIII століття, також втратила можливість одержати дворянство через відсутність чіткого документального тлумачення про відповідність цих рангів табельним офіцерським. Ця невизначеність стала значним ударом для лівобережної старшини, яка не мала інших доказів власного благородного походження, окрім багаторічної служби своїх предків у козацьких старшинських чинах. Таке обмеження позбавляло їх не лише матеріальних привілеїв, а й доступу до державної служби та можливостей належного виховання дітей. Обурені цією ситуацією, дворянські збори Чернігівщини і Полтавщини звернулися зі скаргами до уряду щодо «приниження національних чинів». Лише в 1835 році це питання знайшло своє вирішення. У відповідному наказі було чітко окреслено, які саме чини «старої малоросійської служби» мали право на особисте чи спадкове дворянство. Представники старшинських родів, які не змогли надати необхідних документів на підтвердження свого статусу, були переведені до козацького соціального стану. Однак відмови геральдичних установ також мали позитивний бік. Вони стимулювали розвиток історико-правових досліджень серед української еліти. У привілейованих колах почали створювати «Записки», де обґрунтовували права й гідність старшини через історичні традиції та розвиток [50, с. 1-47]. У цих працях формувалися перші концепції української історії, розвивалася національна свідомість і гордість за минуле. Інтелектуальні кола усвідомлювали важливість дослідження власної історії як свого обов'язку. Як наслідок, з'явилися численні актові й наративні джерела, засновувались приватні архіви та почався активний процес історичної самоідентифікації [39, с. 10].

Наприкінці XVIII століття, поряд із козацькою старшиною, визначення свого становища потребувала ще одна значна частина козацького населення

Лівобережної України. Після офіційного запровадження кріпацтва у 1783 році право на особисту свободу було закріплено лише за так званими реєстровими козаками. Ті ж, хто не потрапив до списків реформованої козацької верстви під час ревізії 1782 року, були переведені у статус поміщицьких підданих. У ситуації, створеній наказом 1801 року, для цієї частини населення з'явилася можливість переглянути свої права. Вони почали масово подавати заяви про повернення до козацького статусу (так звані «иски о казачестве») до відповідних адміністративних установ. Така ситуація змусила малоросійського генерал-губернатора князя Олексія Куракіна звернутися до Сенату з ініціативою чіткого законодавчого визначення поняття «козак» [53, с. 468-471]. Однак сподівання багатьох були зруйновані сенатським указом від 28 червня 1803 року, який визначав, що право на звільнення з кріпацтва могли отримати лише ті, чиї предки офіційно числилися в реєстрі і за певних обставин потрапили у кріпацький стан. Щоб підтвердити козацьке походження, потрібно було надати письмові докази. У разі їх відсутності необхідно було заручитися свідченнями представників дворянства, козаків або міщан. На початок XIX століття загальна кількість козаків, за неповними даними, перевищувала 170 тисяч осіб. Згідно зі сьомою ревізією населення 1816 року, кріпосні козаки та селяни складали у Чернігівській губернії 38% населення, а в Полтавській губернії – 44% [22, с. 96].

Цей наказ встановлював право малоросійських козаків володіти, купувати і продавати землю за умови, що кожен власник зберігатиме мінімальну ділянку площею 8 десятин. Такий підхід був спрямований на підтримку переселення козаків до південних територій з метою зменшення соціальної напруги та вирішення проблеми нестачі землі в цьому регіоні. Крім того, на півдні України козаки поступово інтегрувалися в загальну спільноту переселенців, зосереджуючись на спільних для всіх питаннях побутового облаштування. Як відзначають дослідники: «козаки досить неохоче переселялись під контролем відповідних державних структур, переселенських

контор, водночас претендували на отримання державної допомоги. Характерно, що, здебільшого, вони оселяються вже у відомих їм місцях, а не в нових слободах» [47, с.69].

Переселення повинно було відбуватися на добровільних засадах і лише з дозволу генерал-губернатора. У першу чергу це стосувалося тих родин, які не мали заборгованостей, повинностей чи боргів. На відміну від інших верств населення, козаки переселялися за власний кошт, фінансуючи переїзд шляхом продажу власних земельних ділянок [80, с.84]. Внаслідок цієї політики на південні землі України переселилося близько 7 тисяч козаків. Процес переселення «малоросійських козаків» розпочався навесні 1809 року. Загалом, упродовж 1809–1811 років із Полтавської та Чернігівської губерній до Чорномор'я було переселено 41 635 осіб обох статей [23, с. 101].

Генерал-губернатор Олексій Куракін проводив ревізію судових та інших державних установ, його діяльність здобула популярність серед української шляхти. Її представники вважали Куракіна справедливим суддею і мали надії на його ліберальний підхід. Проте всі очікування виявилися марними. Для вирішення нагальних питань були створені спеціальні канцелярські установи, які, однак, не змогли задовольнити потреби шляхти, а тим більше звичайних козаків та селян. У зв'язку з цими проблемами Іван Котляревський у 1804 році гумористично відгукнувся про ситуацію в своїй оді «Пісня на новий 1805 год панові нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну»:

«Олексію, любий пане!

Я про тебе річ начав

.....

І довіку не забуду,

Як я раз к тобі прийшов...

Ах, мій боже! скільки люду

Всякого я тут знайшов!

Повні сіни, повна хата

Нашого набиті брата,

Аж нельзя пропхнуться мні,
 А попів, купців та панства
 І жидів, цього плюгавства,
 Мов на ярмарку в Ромні.

Всі ж не з балами стояли,
 Всі були по ділу тут,
 Папіри в руках держали,
 Хто багацько, хто лоскут;
 Хто чолом бив на сусіда,
 Хто на пана-людоїда,
 А попросту — на суддю,
 Що за цукор та за гроші
 Ізробив суд нехороший,
 Цілу розорив сім'ю.
 І таких було доволі,
 Що прохали на панів,
 Що пани зо злої волі
 Не дають орати нив;
 Що козацькими землями,
 Сінокосами, полями
 Вередують, мов своїм.

.....

Будь здоров і з Новим годом,
 І над нашим ще народом
 Ще хоть трохи попануй!
 Трохи!.. Ой, коли б багацько!
 Бо ти наш і пан і батько,
 І на більше не здивуй!» [10, с. 441].

Розповідь подано у формі привітання царського урядовця, проте вона пронизана народним гумором, що перегукується зі стилем «Енеїди» Івана Котляревського. У ній присутні елементи критики у вигляді соціальної сатири: образи «пан-людодід», «суддя, що за цукор та за гроші», і згадки про панів, які «не дають орати нив, захоплюючи козацькі землі, сінокоси, поля, мов власні» [10, с. 441]. «Пісня», хоча й не стала класичною одою, гармонійно об'єднувала в собі старі літературно-фольклорні традиції (такі як колядки чи панегірик) з елементами класичної оди та впливом культури, яку поширювала російська літературна традиція [65, с. 64–65]. Цей твір не друкувався за життя автора і розповсюджувався лише в рукописній формі. Однак після публікації він здобув значну популярність і надихнув численних наслідувачів. Суспільний діяч і літературознавець початку ХХ століття С. Єфремов писав: «З'явилась ціла когорта письменників, які не лише почали писати українською під впливом Котляревського та його прикладу, але й буквально наслідували його стиль, копіюючи літературну манеру і запозичуючи деталі його творів» [40, с. 297]. Серед таких авторів найбільш помітними були П. Білецький-Носенко та П. Гулак-Артемівський, особливо ті твори, що присвячені французько-російській війні 1812–1814 [65, с. 66–71].

Про прагнення частини урядовців інтегрувати козаків Лівобережної України у загальноімперську систему, надавши їм статус військової сили, свідчать факти збереження козацьких полків після французько-російської війни 1812–1814 років. Тоді ж для козаків було скасовано додаткові податки через великі витрати їхніх господарств у Полтавській та Чернігівській губерніях під час війни. Але вже у 1819 році на них знову наклали повний податковий тягар. Малоросійський генерал-губернатор князь Микола Рєпнін-Волконський усвідомлював важливість збереження традиційного способу життя та господарської системи козацтва як основи стабільності й процвітання регіону. Він активно підтримував формування козацького війська, вступивши

в гостру дискусію з міністром фінансів Російської імперії Дмитром Гур'євим. Останній наголошував на значних бюджетних витратах через утримання війська, ставив під сумнів право козаків на володіння землею і їхні податкові пільги, пропонуючи перевести їх у статус державних селян. Колишня козацька старшина також була проти створення війська, побоюючись перерозподілу земельного фонду в регіоні [80, с.67].

Граф Іван Вітт виступав проти створення окремого козацького формування, обґрунтовуючи свою позицію досвідом минулих реформ. Він брав участь у розформуванні Малоросійських кінних козацьких полків і запровадженні системи військових поселень на землях бузьких козаків, що дозволило йому добре орієнтуватися в настроях серед козацтва. У травні 1817 року Вітт зазначав, що серед 452 183 малоросійських козаків близько 45 тисяч є безземельними або незаможними. Такі люди, на його думку, не змогли б скористатися поліпшенням свого соціального становища, потрапляючи в залежність від заможніших козаків чи поміщиків, що могло призвести до соціальних заворушень. З огляду на цей ризик, він запропонував оселити безземельних козаків на вільних землях Херсонської, Катеринославської губерній або Бессарабії, надавши їм військовий статус для виконання прикордонної служби за прикладом чорноморських козаків [13, с. 253-256].

Міністр фінансів Дмитро Гур'єв на початку 1820-х років не бачив ролі українського козацтва в політичній та соціальній структурі Російської імперії, прагнучи прирівняти їх до державних селян або військових поселян. У 1821 році Микола Рєпнін-Волконський висловив протест проти рішення фінансового міністра про заборону козакам продавати спадкові землі, назвавши це порушенням їхніх природних прав [73, с. 93-95].

У першій половині 1820-х років уряд ініціював нову хвилю переселення лівобережних козаків до Чорноморського козацького війська. Цей крок мав на меті розв'язання проблеми малоземелля: землі переселенців передбачалося передати тим, хто залишався на місцях, тоді як самі переселенці повинні були

отримати достатньо землі в нових регіонах. Однак історик Микола Стороженко звертає увагу ще на одну причину цієї політики. На його думку, царський уряд прагнув «усунути з Малоросії найбільш волелюбний елемент», який, після закінчення пільгового періоду за участь у війні проти Наполеона, відчув розчарування у своїх сподіваннях [53, с.467-468].

Переселення 25 тисяч козаків із Лівобережної України було організовано на основі положення від 17 березня 1808 року, яке визначало правила першої масштабної хвилі переселення у 1809-1811 роках. Цей процес відбувався великими групами, що налічували десятки, а іноді й сотні родин. У цілому в 1821 році на Кубань прибуло 5300 сімей, а в наступному 1822 році ще 3150 сімей. У період з 1823 по 1825 роки переселення сповільнилося і мало менший масштаб. За оцінками дослідників, за п'ять років, з 1821 по 1825, до Чорноморського козацького війська переселилися з Лівобережної України 8623 сім'ї, що становило близько 48392 осіб. Процес, організований російським урядом, продовжувався і надалі – з 1826 по 1847 роки [22, с. 80]. Однак у цей період переселення не досягло такої інтенсивності, як раніше.

2.2. Козацька тематика в громадсько-політичній думці українського дворянства.

У 1790 році російська влада ініціювала ретельну перевірку привілеїв козацької старшини. Російська Герольдія відмовила їм у визнанні права переходу до дворянського стану Російської імперії. Це змусило українську еліту доводити своє походження, заслуги та право на аристократичний статус, що викликало хвилю звернення до колективної пам'яті й пошуку коріння, відомого як «шукання козацтва». Цей процес поглибив усвідомлення значущості власної історії. У суспільстві зростає гордість за славу предків, особливо серед тих, хто ще пам'ятав «часи козацькі» й автономію Гетьманщини. Багато хто зосередив свої зусилля на дослідженні минулого України та збереженні народних традицій. Пошуки історичних документів

відкривали шлях для розуміння власної гідності й обґрунтування вимог щодо отримання дворянства старшині, шляхті та козацтву. Здобувши дворянство, українська еліта могла не лише зберегти свій соціальний статус, посади, привілеї та майно, але й забезпечити якісну освіту для дітей, доступ до впливових кругів, що визначали політичні й суспільні процеси. Проте ця гордість за спадщину поляризувала частину козацької старшини. Одні інтегрувалися в російське дворянство, повністю асимілювавшись із ним. Інші ж скористалися ситуацією для активізації процесів національного відродження, яке найактивніше розпочалось на Лівобережній Україні та Слобожанщині. Кінець XVIII — початок XIX століття увійшов в історію як період творчості й активності «славетної верстви військових канцеляристів». У цей час діяв Новгород-Сіверський патріотичний гурток під керівництвом українського автономіста Василя Капніста. Значного впливу набули також масонська ложа «Любов до істини», заснована в Полтаві у 1818 році Михайлом Новиковим, і літературно-просвітницький гурток князя Миколи Рєпніна-Волконського. Серед діячів цього часу були Василь та Іван Капністи, Михайло Миклашевський, Дмитро Трощинський та інші [43, с. 318-320]. У цей період створені такі знакові праці, як «Ода на рабство» Василя Капніста, «Записки о Малороссии» Якова Марковича, «Енеїда» Івана Котляревського, «История Малой России» Дмитра Бантиша-Каменського та «История Малороссии» Олексія Мартоса. Однак частина української еліти, особливо представники Лівобережної України, не змогла змиритися з обмеженнями своїх прав. Вони активно відстоювали власні привілеї перед імператорською владою, підтверджуючи їх документально. Це спричинило масовий збір і систематизацію давніх привілеїв, грамот, актів, літописів, складання сімейних хронік і генеалогічних розписів, формування фамільних архівів та бібліотек [11, с. 36; 80, с.56;].

Як зазначила дослідниця Ганна Швидько, що складання сімейних архівів й родоводів «служувало доказом давності старшинського роду, його

привілеїв, прав на володіння землею та селянами. Були зібрані великі родинні архіви Стороженків, Сулим, Скоруп, Войцеховичів та ін. Однією з кращих не тільки в Україні, але в цілому в Російській імперії була збірка Григорія Полетики» [81, с. 1041]. Однією з актуальних та важливих стала діяльність Андріян Чепи, його колекції були «показовою прикметою часу і побуту української інтелігенції кінця XVIII – початку XIX ст., знаковою складовою культурно-громадського і духовного відродження України». Андріян Чепи увійшов в українську історіографію як «один з найбільш поважних та відомих українських антикварів і колекціонерів, аматорів рідної старовини, знавців історичних пам'яток і джерел, що мріяв про створення повної історії України» [20, с. 134-152].

У 1802 році було створено Чернігівську та Полтавську губернії. Вони утворили Малоросійське генерал-губернаторство, до складу якого з 1835 року долучили Харківську губернію. Як зауважувала дослідниця Валентина Шандра «протягом першої половини XIX століття імперська влада досить гнучко здійснила ліквідацію залишків гетьманської автономії. Генерал-губернатори Олексій Куракін, Яків Лобанов-Ростовський та Микола Рєпнін характеризувалися тим, що враховували місцеві особливості в своїй політиці та намагалися активно співпрацювати з місцевою елітою» [80, с. 76]. У той період українська старшина продовжувала наполегливо відстоювати свої права й шляхетний статус. За ініціативою Олексія Куракіна, генеральний суддя Роман Маркович підготував записку, присвячену захисту прав малоросійського дворянства [80, с. 82]. За часів правління цих генерал-губернаторів українська старшина активно продовжувала відстоювати свої права та шляхетний статус. Зокрема, за дорученням Олександра Куракіна, генеральний суддя Роман Маркович підготував записку під назвою «Замечание о правах малороссийского дворянства». У 1806 і 1808 роках чернігівська шляхта офіційно зверталася з клопотанням про визнання відповідності українських військових чинів російським офіцерським званням

при включенні до складу дворянства. Згодом, за часів управління Якова Лобанова-Ростовського, полтавська шляхта також подала прохання щодо закріплення за козацькою старшиною прав на дворянський стан. У 1809 році, за дорученням полтавського маршала Василя Чарниша, статський радник Андрій Чепа підготував документ, який ретельно аргументував шляхетність військових чинів старшини та їхнє право на отримання дворянського статусу, спираючись на численні документальні джерела [20, с. 85; 81, с. 1041]. На думку дослідників, князь Микола Рєпнін відіграв важливу роль у підтримці українських інтелектуалів і нащадків козацької старшини у створенні власної історичної традиції. Зокрема, саме він запропонував Андрію Чепі та чернігівському губернському прокурору Василю Полетиці передати зібрані ними матеріали історику Дмитру Бантишу-Каменському для написання праці «Історія Малої Росії». Видання цього твору було профінансоване коштом Миколи Рєпніна. Також князь сам написав розділ, присвячений битві під Берестечком 1651 року [20, с. 137]. Вважається, що ідея створення історії українського народу з'явилась саме в оточенні Миколи Рєпніна і належала дипломату Андрію Розумовському, сину останнього гетьмана України [80, с. 87].

На межі XVIII–XIX століть відбулися значні зміни у мовному середовищі, що вплинуло на форму написання документів, текстів і літературних творів. У цей період активно функціонували дві основні мовні традиції: давня літературна мова, так звана слов'яно-українська, яка спиралася на церковнослов'янську спадщину, і книжна українська мова, що об'єднувала елементи живої народної мови з давньописемною основою. Водночас процес русифікації намагався витіснити ці обидва варіанти; однак українське національне відродження показало силу і життєздатність місцевої мовної традиції. Це призвело до появи низки літературних діячів, які зверталися саме до української мови та її культурного спадку [36, с. 77-83]. Попри зовнішній тиск, письменники й поети першої половини XIX століття демонстрували

високий рівень володіння російською мовою. Проте ключове питання, яке розглядали критики початку XX століття, зокрема щодо діяльності Івана Котляревського, полягало в його свідомому виборі на користь української мови. Відзначалося, що, маючи чудову майстерність у російській літературній мові і можливість досягти успіху в полі російської літератури, Котляревський слідував своїй художній інтуїції та залишився вірним рідному мовному середовищу. Цей вибір став вирішальним моментом для утвердження малоросійської літератури як окремого культурного явища [31, с. 118].

2.3. Козацька тематика в творах діячів початку українського національного відродження та їхня «творча лабораторія».

Українське національне відродження прийнято пов'язувати з початком творчості поетів Івана Котляревського, Тараса Шевченка, таких письменників та драматургів, як Семена Гулака-Артемовського, Івана Нечуй-Левицький, Григорія Квітка-Основ'яненко, Пантелеймона Куліша та інших відомих діячів не лише в літературному, але й в науковому просторі кінця XVIII – першої половини XIX століття. Створюючи літературні твори, письменники та поети вивчали та спиралися на науковий доробок Володимира Антоновича, Миколи Костомарова, Миколи Маркевича та інших представників історичної науки першої половини XX ст. Науково коло українських істориків безпосередньо долучилось до початку національного відродження та написання історії українського козацтва. Ми розглянемо тематику козацтва у творах двох геніальних діячів – Івана Котляревського та Тараса Шевченка, які справили надзвичайно великий вплив на формування образів козацтва та колективної пам'яті про нього.

Іван Котляревський почав писати перші вірші в Полтаві під час навчання в Катеринославській духовній семінарії, за що його прозвали «рифмачем», саме там розпочинається формування думки про написання відомої всім «Енеїди». Цим він поділився з Миколою Гнедичем – своїм

другом, що був майбутнім перекладачем «Іліади» Гомера. Про свої задумки «Енеїди» Іван Котляревський пізніше напише М. Гнєдичу в листі, де зазначив, що твір з'явився внаслідок «двадцятишестирічного терпіння та посильних трудів» [31, с. 25]. В поемі досить яскраво виписані козацькі образи, з якими Івана Котляревського познайомив, ще його батько, шляхетного козацько-старшинського походження гербу Огончик, який розповідав йому про зруйновану Запорозьку Січ, про останніх гетьманів, про національний виступ гетьмана Івана Мазепи, тобто «згадав він про старі часи в Україні» [78, с. 7-16].

Поема «Енеїда» стала головним твором Івана Котляревського, яке обезсмертило його ім'я, і одночасно привернула увагу до козацького минулого України: яке здавалось би вже повернути. Здавалось, що пам'ять про козацьку звитьгу «заплила плином». Текст поеми був створений та опублікований українською мовою, яка майже не відрізнялася від сучасної. Таким чином, поема стала однією з перших праць, що позначила початок переходу до новітньої української літератури. У 1839 році, незадовго після смерті поета, журнал «Отечественные записки» повідомляв: «Корінні росіяни, що читали «Енеїду» Котляревського, хоч і в половину розуміли її, проте дивувалися і дивовижною мовою її і дотепності автора; тим часом як переробка «Енеїди» на великоруську говірку Осипова, цілком доступна їм, наводила глибокий сон. Така сила таланту!» [54, с. 251].

Створення поеми тривало з 1798 по 1822 роки з перервами. Іван Котляревський писав другові М. Гнєдичу: «Я як закінчив її, то перехрестився. Що стосується до 6-ї [частини], то буде чим любитися». Різні спроби опублікувати поему в перші два-три десятиліття ХІХ століття мали неоднаковий успіх. Повне видання твору з'явилося лише в 1842 році, уже після смерті автора. Його підготував І. Срезневський, професор університетів у Харкові та Петербурзі, і випустив видання в Харкові. Особливий інтерес викликають спогади Срезневського, який, прибувши до Полтави, і замислився

над важливими питаннями: «Чого я в Полтаві? І відповів: «Могила (воїнів, які загинули у Полтавській битві 1709 року) і Котляревський, ніщо інше не могло мене привабити. Іван Петрович прийняв гостя дуже привітно: спочатку розмова йшла про історію України, ще більше оживився письменник, коли перейшли до обговорення народної словесності – він несхвально оцінив підхід до збирання фольклору як моду. Зі смутком говорив письменник про невміння літераторів користуватися скарбами народної творчості: А скарби дедалі більше гинуть, і незабаром ні над чим буде потрудитись: бувало, десятками, сотнями чуєш старовинні пісні, а тепер раз на рік доводиться почути одну. Хай би ці скарби залишились не більше як тим, чим лишились піраміди для Єгипту, все ж таки лишилися б пам'яткою народу, що вартий пам'яті... Іван Котляревський змінився, коли почув про плани й захоплення І. Срезневського: «...Сам говорив майже все по-українському. Погляд його, до того спрямований на мене якось неймовірно, якось холодно, оживився, слова полились рікою, і кілька разів шановний старець відкашлював свій сміх, свої красномовні періоди» [62, с. 5-11; 67, с. 1-8]. Іван Котляревський відписав Срезневському право на публікацію своїх драматичних творів: «Створені мною малоросійські опери «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» доручаю для видання в світ, в якій буде потрібно кількості примірників, титулярному раднику Ізмаїлу Івановичу Срезневському». Письменник також надав І. Срезневському свої п'єси для публікації альманаху «Украинский сборник». Срезневський видає його як другу книжку «Украинского сборника»..... і «Микола Гоголь буде держати коректуру, а видавши, поставить на малоросійському театрі» [36, с. 80].

Історичні паралелі в українській «Енеїді» починаються з першого рядка, де Енея називають козаком. Отже, усі троянці одразу постають як козацьке військо, а руйнування Трої асоціюється зі знищенням Запорозької Січі – фортеці козаків у нижній течії Дніпра. Січ була зруйнована царицею Катериною II у 1775 році з метою зміцнення імперської влади Росії. Адже

жоден монарх не бажав би мати на своїй території незалежне квазідержавне утворення, мешканці якого, хоч і боронили південні кордони, однак у будь-який момент могли спрямувати зброю проти монархії. У Польсько-Литовській державі, яка до середини XVII століття контролювала українські землі, такі повстання козаків траплялися досить регулярно. Запорозька Січ була зруйнована, коли Івану Котляревському було шість років. Переважну частину козаків перетворили на регулярні частини російської імперської армії, а будь-які згадки про незалежність були заборонені. Що ж зробив Котляревський? Він тонко показав героїчність і трагізм козацької історії через тонкий «сміх» над імперською системою. Комічний антураж його пародійної поеми дозволив йому передати серйозну історію: Троя – це Січ, яка була зруйнована, троянці – це козаки: які рятуються втечею, однак у майбутньому, після численних випробувань і битв, будують нове «царство» – Рим – тобто Україну [27, с. 130-134]. З першого погляду це може здаватися пародією, але насправді під її поверхнею приховано політичний памфлет.

Епоха, в яку жив і творив Іван Котляревський, була сповнена духом української літератури та творчістю видатних діячів, таких як Тарас Шевченко і Микола Гоголь. Вона також відзначалася впливом українофільських поглядів серед можновладців і чиновників, із якими письменник мав справу.

Тарас Шевченко мав значну кількість літературних, а також художніх творів, присвячених героїчному минулому козацтва і, які змальовували образ захисника і воїна-державця. Ці твори формували колективну пам'ять, створювали умови, за яких історія козацтва ставала один з важливих ідей та елементів національного відродження XIX ст. Ця тематика звучить в творах «Іван Підкова», «Гамалія», «Тарасова Ніч», «Іржавець», «Чернець», «Ой крикнули сірії гуси», «Хустина», «Назар Стодоля», «Никита Гайдай», «До Основ'яненка» та інших.

Поема «Іван Підкова» була створена близько 1839 року. У рукописній збірці «Поезія Т. Шевченка. Том перший» один із творів спочатку отримав

назву «Виправа на Цариград», але пізніше цей заголовок було закреслено. У поемі герой-ватажок запорозьких козаків Іван Підкова зображений очільником морського походу, хоча подібний сюжет не має основи в історичних фактах. Реальний Іван Підкова, уродженець Молдови, до 1577 року був козацьким товаришем, а пізніше – у 1577-1578 роках – обіймав посаду молдовського господаря. Хоча він ніколи не керував морськими походами, Іван Підкова все ж брав участь у боротьбі проти Османської імперії. Цікавим є вступний фрагмент поеми, який передає дух козацької епохи:

«Було колись — в Україні Ревли гармати;
Було колись — запорожці Вміли панувати.
Пановали, добували І славу і волю;
Минулося — осталися
Могили на полі» [17, с. 50].

Основу для створення поеми становили історичні джерела, усна народна творчість і літературні твори на історичну тематику. Тарас Шевченко міг черпати інформацію про морські подвиги козаків із таких праць, як «Історія Русів», «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського, «Запорозька старовина» Ізмаїла Срезневського, а також із народних дум про героїв Самійла Кішку, Івана Серпягу, Івана Богуславця та інших. Варто зазначити, що в окремих джерелах зустрічаються неточності щодо постаті Івана Серпяги. Літературні витoki поеми «Іван Підкова» часто пов'язують із доробком Михайла Чайковського, Юзефа Залеського, драмою Миколи Костомарова «Сава Чалий», а також повістями Міхала Чайковського «Виправа на Цариград» і «Скалозуб у Замку семи веж». Цю думку підтверджують певна схожість образів та заголовки одного з творів Шевченка [51, с. 149].

У вірші «Іван Підкова» зображено підготовку козаків до морського походу під час бурі. На тлі бурхливих природних сил особливо яскраво проявляються сміливість, рішучість і героїчність запорожців. Тарас Шевченко майстерно передав образ запорозького ватажка, який, залишаючись залежним

від громади, проявляв рішучість і впевненість у складних обставинах, відчувачи її підтримку. У поемі турки зображуються не тільки як вороги, але як виклик, який об'єднує козаків на боротьбу. Автор характеризує похід Івана Підкови на Стамбул, показуючи силу духу головного героя та його команду:

«Закрутивши чорні уси,
За ухо чуприну,
Підняв шапку — човни стали.
"Нехай ворог гине!
Не в Синопу, отамани,
П анове-молодці,
А у Царград, до султана,
«Поїдемо в гості!»
Добре, батьку отамане!» -
Кругом заревіло» [16, с. 234].

Продовження тематики боротьби козаків із османами Шевченко розкриває у своїй поемі «Гамалія» 1842 року. Джерела для створення цього твору були аналогічними до тих, що використовувалися для поеми «Іван Підкова». Іван Підкова є історичною особою, тоді як Гамалія виступає збірним образом козацького ватажка. У цих двох поемах простежується антимусульманська позиція автора, яку підкреслює іронічне зображення турецької культури. Османська імперія постає як багата, але водночас ледача держава, занурена в розкіш. У творі згадуються образи туркені й султана, який безтурботно дрімає серед достатків гарему:

«Босфор схаменувся. Туркенья дрімала.
Дрімав у гаремі ледачий султан.
Тільки у Скутарі, в склепу, не дрімають
Козаки-сердеги» [16, с. 234].

Українські козаки-невільники, змушені терпіти нестерпні страждання у полоні, стають центральною темою, коли Гамалія разом із товаришами вирушає на їх порятунок. Їхні муки породжують глибоку ненависть до османів, що віддзеркалюється в палкому бойовому заклику Гамалії до рішучої боротьби. Шевченко не лише засуджує османське панування, але й акцентує увагу на трагічних наслідках для України, розкриваючи агресивну політику Османської імперії, військові зіткнення та порушення прав людини. Він допомагає краще усвідомити політичні й соціальні реалії того часу. Авторська трактовка сприяє пробудженню національної свідомості українців, підкреслюючи важливість боротьби за свободу. Особливу цікавість викликає спосіб зображення як українських козаків, так і османських супротивників:

«Наш отаман Гамалія,
 Отаман завзятий,
 Забрав хлопців та й поїхав
 По морю гуляти,
 По морю гуляти,
 Слави добувати,
 Із турецької неволі
 Братів визволяти.
 Ой приїхав Гамалія
 Аж у ту Скутару,
 Сидять брати-запорожці,
 Дожидують кари.
 Ой як крикнув Гамалія:
 «Брати, будем жити,
 Будем жити, вино пити,
 Яничара бити,
 А курені килимами,
 Оксамитом крити!» [16, с. 236]

У цьому фрагменті Тарас Шевченко зображує об'єднання козаків перед походом, а також передає образ Османської імперії, згадуючи її воїнів – «яничарів», один із районів Стамбула – «Скутару» (тепер – «Ускюдар»), і підкреслюючи багатство імперії через символи розкоші – «килими» та «оксамит». Далі Османська імперія, подібно до іншої поеми Назар Стодоля, порівнюється з образом «туркені» - доволі заможної та вишуканої:

«У туркені, по тім боці,
Хата на помості....
У туркені у кишені
Таляри, дукати....
У туркені яничари
І баша на лаві» [16, с. 237].

У наступному фрагменті Тарас Шевченко зображає козацького гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, якого поет називає «Чернець»:

«А не женеться Візантія: Вона боїться, щоб Чернець
Не засвітив Галату знову» [16, с. 237].

Текст описує Галату — один із районів Стамбула, що зазнав нападів козаків. У тексті помітно кілька історичних неточностей, яких припустився Тарас Шевченко, зокрема під впливом Дмитра Бантиша-Каменського. По-перше, гетьман не приймав чернечого постригу. По-друге, Сагайдачний не брав участі в цьому поході на Стамбул [16, с. 687-688].

У історичній драмі «Назар Стодоля», автор акцентує увагу на тому, що події твору відбуваються у XVII столітті, і завдяки художнім деталям та лексичним засобам відтворює автентичний історичний колорит. У тексті зображено представників різних соціальних прошарків козацтва, описано Запорозьку Січ, її звичаї та порядки, а також Братський монастир. Однак основою сюжету не є конкретна історична подія. Минуле постає через призму повсякденних турбот, суперечок і навіть гострих зіткнень різних ідей. У творі зображено протистояння не лише характерів, а й суспільних сил: заможних і

бідних, старшинської верхівки та низового козацтва. Події відбуваються в столиці козацької держави – місці Чигирині у XVII столітті [18].

Тарас Шевченко, змальовує образ козацької України, одночасно він прагнув зрозуміти причини визвольних боротьби. Поет обґрунтовано пов'язує ці події з феодальним тиском, який встановив уряд Речі Посполитої на українських землях. Утиски виявлялися через посилення соціального гніту, впровадження кріпацтва, тиск з боку магнатів та чиновників реєстрового козацтва, яке перебувало на службі в короля, а також через насадження католицизму. Ці складні суспільні явища Тарас Шевченко яскраво відобразив у творі «Тарасова ніч», зокрема наступними рядками:

«Зажурилась Україна – Така її доля!

Зажурилась, заплакала,

Як мала дитина.

Ніхто її не рятує...

Козачество гине,

Гине слава, батьківщина,

Немає де дітись.

Виростають нехрещені

Козацькі діти,

Кохаються невінчані,

Без попа ховають,

Запродана жидам віра,

В церкву не пускають!

Як та галич поле криє, ляхи, уніяти

Налітають – нема кому

Порадоньки дати» [15, с. С. 85-88; 82, с.62-67].

У драматичному творі «Никита Гайдай» поет описує трагічну загибель козацького ватажка у Варшаві. Малюючи сцени жорстоких тортур, Тарас Шевченко водночас висловлює надію на те, що з'являться нові герої, достойні

слави Наливайка. Його віра у відродження духу великого борця звучить крізь рядки, сповнені очікувань:

«Наливайка дух великий
Воскреснет снова средь мечей
И тьмы страдальческих теней
Наши неистовые клики
В степях разбудят» [19, с. 11-21, 82, с. 68].

В 40-ві роки XIX ст. з'являються твори Тараса Шевченка присвячені Національно-визвольній революції середини XVII ст. Зокрема, це «Ой чого ти почорніло, зеленєє поле?», «Чигирине, Чигирине...», «Стоїть в селі Суботові...» та інші.

Тарас Шевченко не лише створив літературні образи козацтва, але й торкнувся їхнього побуту й історії в образотворчому мистецтві. Перш за все, це твори для альбому «Живописна Україна»: «Судна рада», «Старости», «Казка», «Дари в Чигирині 1649 року» тощо [1-2; 26; 30]. Замальовки Шевченка, що були створені під час його подорожей олівцем і тушшю, стали основою для видання. У своєму листуванні Шевченко зауважував «навіть якби Україна була найбіднішою країною на землі, її красою неможливо було б не захоплюватися. За словами Шевченка, любов і гордість за рідну землю – це обов'язок кожного українця» [64, с. 92]. Саме ця ідея надихнула його на масштабний проєкт. Первісний задум проєкту «Живописна Україна» (інша назва «Мальовнича Україна») мав йти за хронологічною системою подій від заснування Києва. Однак пізніше Шевченко вирішив звужити хронологічні рамки. На обкладинці альбому планувалося вказати, що будуть показані «найважливіші події від Гедиміна до знищення Гетьманщини». Перша частина мала бути присвячена діяльності гетьмана Богдана Хмельницького, а друга – охоплювала історичні події XVI–XVIII століть: «Сава Чалий», «Павло Полуботок у Петербурзі», «Іван Підкова у Львові», «Семен Палій в Сибіру» [52, с. 376].

Центральною графічною роботою першого видання став офорт «Дари в Чигирині», де зображені посли, що прибули з подарунками до Богдана Хмельницького. Під гравюрою Тарас Шевченко є назва написані українською та французькою мовами. Кожна робота супроводжувалася пояснювальним текстом. Раніше Шевченко звертався до Олександра Бодянського з проханням написати історичні тексти для живописних творів, а також до Пантелеймона Куліша і Петра Грабовського із запрошенням працювати над описом побуту. Однак Олександр Бодянський відмовив через зайнятість, а Пантелеймон Куліш відповів стримано і офіційно. Новітні дослідження підтверджують, що тексти для своїх робіт, включаючи офорт «Дари в Чигирині», Тарас Шевченко писав під впливом книги «Історія Малоросії» Миколи Маркевича [52, с. 375-381].

Питання використання історичних джерел Тарасом Шевченком у створенні офорта «Дари в Чигирині» залишається об'єктом дослідження багатьох науковців. О. Мельник звертає увагу, що сюжет цієї роботи не обмежувався впливом «Історії Малоросії» Миколи Маркевича, як це часто припускають. Вона підкріплює свою позицію думкою М. Марченка, який зазначив вагому роль творчості Маркевича у формуванні історичних уявлень Шевченка. Ґрунтовний аналіз історичних джерел, що використовував поет і художник, дозволяє глибше зрозуміти його творчість, особливо в контексті проєкту «Живописна Україна». Мистецтвознавці відзначають, що Шевченко у своїх роботах прагнув максимальної точності у зображенні історичних деталей, включаючи такі елементи, як «картини Мамає». Отже, піднімається питання історичної достовірності, оскільки в частині робіт, присвячених діяльності Богдана Хмельницького, Тарас Шевченко передавав події із реалістичними відповідностями, а частина залишалась на інтерпретацію митця. Як зауважували дослідники, твори Кобзаря часто сприймаються як надійні джерела для вивчення української історії. Дискусії щодо інтерпретації окремих складових історичного контексту тривають. Аналізуючи «Дари в

Чигирині», Л. Владич пропонує тезу про широке використання Шевченком різних джерел: від «Історії Русів» і літописів до народних дум і пісень. На думку дослідника, основою для сюжету стало відображення перемоги під Пилявцями та після того урочистостей в'їзду гетьмана Богдана Хмельницького до Києва. Окрім того, згадується і факт прибуття московських послів до Чигирини – подія, яку Шевченко міг почерпнути зі «Літопису» Самовидця, який він міг бачити під час перебування у 1844 року у О. Бодяньського в Москві. Однак Л. Владич акцентує увагу на тому, що художня інтерпретація Шевченка не завжди була абсолютно точною: він іноді поєднував події та персонажі, які існували в різний час і за різних умов. Це свідчить про те, що його мистецький підхід був не лише документальним, а й творчо переосмисленим, що дозволяло досягати глибоких емоційних і культурних ефектів [30, с. 112]. Тарас Шевченко, створюючи свої художні роботи, замість вигаданої образності великих посольств, представив окремих послів у спрощеному складі. Проте в інтерпретації подій він припустився помилки, змішавши історичні моменти: події 1654 року у Переяславі були неправильно перенесені ним на Чигирин 1649 року, що спричинило плутанину в датах. Крім цього, автор «Історії Русів» трактує ці події як такі, що відбулися 1650 року. Реальні ж історичні факти вказують на період 19–22 лютого 1649 року. Історик Микола Маркевич наголошував на тому, що «зухвалі вимоги, передані сеймом Хмельницькому, більше відповідали переможцям, ніж переможеним». У цей же період до Богдана Хмельницького надходили подарунки і привітання від представників сусідніх держав, серед яких були татарські володарі, турецький султан, австрійський імператор та московський цар. Ці обставини частково перегукуються з описом в «Історії Русів», де згадується прибуття послів до Чигирини. Тарас Шевченко запропонував власну концепцію історичних подій, наповнену глибоким філософським змістом. Натхненням для Шевченка був твір не «Історія Русів», де ця подія датується травнем 1650 року, або «Літопис Самовидця», який став доступним

лише через три роки після виходу «Живописной України». Найвірогідніше, митця надихала «Історія Малоросії» Миколи Маркевича. У цій праці коментар наступний: «Приїхали до Чигирина посланці трьох держав – від султана Осман Ага та Узунь Алі паша Сілістрійський, від царя Василь Бутурлін та князь Прозоровський, від короля та Речі Посполитої канцлер князь Любомирський. Від султана отримав гетьман привітання та подарунки: булатну шаблю, каптан, схожий на мантию з гірськими узліссями, булаву, обсіпану перлами та дорогоцінними камінням; для козаків – сорок мішків зі срібними турецькими левами... Від царя в барилах... привіз Бутурлін скарбницю для війська, а для гетьмана та урядників дороге хутро, косяки парчів та інших матерій... Посол привітав Хмельницького зі Зборівським світом. Князь Любомирський... підніс тонкі сукна, кілька десятків дорогоцінних килимів та поясів – усе, вкрите дорогим килимом, під яким була скарбниця для війська. Три посла запропонували Хмельницькому спадкове гетьманство та заступництво від своєї влади» [49, с. 250-251]. В той час, як у Тараса Шевченка: «З Константинополя, з Варшави, з Москви прибули послы з великими дарами і народ український, вже вільний і сильний. Султан, окрім великого скарбу, прислав Богдану червоний оксамитовий жупан на горностаєвій підкладці, рукоять княжої порфіри, булаву і шаблю, проте рада (окрім славного лицаря Богуна) присудила об'єднатися з царем Московським» [52, с. 377].

Усі події, висвітлені М. Маркевичем, знайшли своє відображення в офорті Тараса Шевченка. На передньому плані художник зобразив розкішні дари султана, які символізували його щедрість. Проте, навіть попри ці багаті подарунки, як зазначає Т. Шевченко, рада ухвалила рішення про укладення військового союзу з московським царем. Саму цю подію М. Маркевич описав так: «Чигиринський сейм, не розмірковуючи, з першого разу одноголосно відкинув польське заступництво... Старі і з ними сам гетьман віддавали перевагу Москві одновірній, одноплемінній... Богун і з ним усі молоді не

наважувалися на Москву» [52, с. 55]. Особливу увагу слід звернути на ще одну деталь, яку нелегко віднести до подій 1648 року чи навіть весни 1649 року. У своїх зауваженнях Тарас Шевченко зазначав, що посли прибули з метою об'єднання з Богданом Хмельницьким та українським народом. Після Зборівського договору і до часу Чигиринської ради Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства отримали певні привілеї. Художник майстерно передав атмосферу та історичний контекст подій через точне розташування персонажів у композиції. У центрі картини зображений московський боярин, який впевнено демонструє успішність його місії. Турецький посол стоїть поруч, його постать передає очікування рішення. Польського посла майстер показує на задньому плані, що акцентує непряму роль Польщі в цих подіях. Це жодним чином не суперечить точці зору Шевченка щодо діяльності Богдана Хмельницького, яку він висловлював у своєму «Кобзарі». Завдяки своєму детальному знайомству з історією художник вдало передав у своїй роботі повагу до видатного полководця та лідера визвольної боротьби. Глибоке вивчення Тарасом Шевченком «Історії Малоросії» Миколи Маркевича відіграло важливу роль у формуванні його поглядів і спростуванні помилкових оцінок діяльності гетьмана.

Отже, кінець XVIII – початок XIX ст. визначаються переходом від старої доби Просвітництва, з характерними козацькими традиціями до нових тенденцій, які принесло російські наративи в суспільно-політичному житті, культурі та письменстві. Адаптація до нових реалій, викликала пошуки свого минулого, що сприяло накопиченню родинних архівів, колекцій документів та речей, пов'язаних з козацьким минулим. Початок національного відродження поєднав прагнення зафіксувати власну українську історію з героїзацією образу козацтва в творах нової літератури кінця XVIII – першої половини XIX століття. Окрема це яскраво проявилось в літературній творчості Івана Котляревського та Тараса Шевченка. Їхня «творча лабораторія» ґрунтувалась

на наукових працях з історії козацтва тих часів. Таке романтичне захоплення козацьким минулим впливало і на намагання імперських чиновників надати козацькому елементу окремих прав і привілеїв, щоб уникнути проявів не бажаного спротиву значного за чисельністю козацького населення.

РОЗДІЛ 3

КОЗАЦТВО У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЯХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Перша половина ХІХ століття визначення значною кількістю військових подій, пов'язаних як з загарбницькими планами Російської імперії, так і протистоянням з нею інших держав. В більшості військових конфліктів були залучені козацькі підрозділи, сформовані у Наддніпрянській Україні. Мотивуванням імперії для залучення козацького контингенту до російської армії, обґрунтовували «схильністю козаків до воїнської служби». Сформовані козацькі підрозділи у французько-російській війні 1812-1814 років, намагались залучити і у контролюванні територій під час Листопадового повстання 1830-1831 років та Кримській (Східній) війні 1853-1856 років.

3.1. Французько-російська війна 1812 року і перший досвід формування козацьких кінних підрозділів.

Період французько-російської війни 1806-1812 років, відомої також як війни з Наполеоном, став переломним у ставленні урядових структур до козацтва. Це сприяло відродженню надій на формування нових військових формувань. Згідно з наказом від 30 листопада 1806 року було започатковано організацію так званого «земського війська». На території Малоросійського генерал-губернаторства зібрано 26 тисяч ополченців з різних верств населення. Армії активно постачали продукти, а гостра потреба в коштах змусила розширити систему податків на Лівобережну Україну та підвищити акцизи на горілку. Це викликало значний спротив з боку козацтва [46, с.83].

Війна 1812 року дала поштовх розробці кількох проектів зі створення нових козацьких військових формувань. Реалізацію знайшов проект організації кінного козацького війська на території Київського генерал-губернаторства, яке включало Київську, Волинську та Кам'янець-Подільську губернії. Це військо мало статус ополчення, а для його формування

передбачалися пільги: одного козака враховували за двох рекрутів у майбутніх наборах [12, с.7-10].

Монарше оголошення про створення війська викликало значний суспільний інтерес, і охочих вступити була велика кількість. Через це доводилося впроваджувати багаторівневий відбір найкращих кандидатів. Імператор дав чіткі обіцянки майбутнім членам війська: після завершення їхньої служби козаки будуть звільнені додому, але залишаться належними до війська. У разі потреби вони мали б перевестися на службу, утримуючи зброю, одяг і коней власним коштом, одночасно звільняючись від інших державних повинностей. Їхні діти, народжені після зарахування до війська, також автоматично долучалися до цієї касти. Для тих козаків, яких поміщики відмовлялися повертати до маєтків, планувалося виділення земельних ділянок на державних землях для заснування власних господарств [12, с.7-10]. Отже, влада планувала сформувати іррегулярні військові підрозділи або окремі частини з козаків, забезпечуючи їхню готовність до мобілізації при першій необхідності.

Козацький полк складався з 1347 осіб, включаючи рядових і офіцерів. Загалом, чисельність усіх чотирьох полків повинна була сягати 5388 осіб. Крім основного складу, до кожного полку додавали близько 60 нестройових спеціалістів, таких як лікарі, фельдшери, ковалі тощо. Однак процес комплектування стикався з серйозною проблемою — браком офіцерів. Це пояснюється тим, що шляхта Правобережної України польського походження не виявляла патріотизму до Росії і не прагнула добровільно займати офіцерські посади. Аналогічно, малу зацікавленість проявляли офіцери й унтер-офіцери з Полтавщини та Чернігівщини. Для початкової організації ескадронів до кожного з них було направлено по одному кадровому офіцеру з регулярних кавалерійських частин. Призначення командирів полків затверджувалося імператором за поданням Івана Вітта. Українське козацьке військо входило до відомства Військового міністра й мало рівний статус з

Донським, Чорноморським та іншими військовими формуваннями. Попри це, вони суттєво відрізнялися від п'ятисотенних іррегулярних донських полків форматом служби й організацією, наближаючись за своїм устроєм до регулярних полків легкої кавалерії. Для розміщення й набору чотирьох козацьких полків визначили територію 12-ти повітів Київської та чотирьох повітів Кам'янець-Подільської губерній [76, с.64].

Формування полків увійшло до складу "Української кінно-козацької дивізії", яка була створена до кінця липня 1812 року і нараховувала близько 4800 козаків. Генерал Фабіан фон дер Остен-Сакен, оцінюючи передане йому під командування козацьке формування, відзначав його задовільний стан, попри короткі строки організації. У липні 1812 року полки були впроваджені до складу армії під командуванням генерала Олександра Тормасова, яка дислокувалася на Волині. Після звільнення території Росії від французьких військ та перенесення бойових дій до Центральної Європи в 1813 році кожен полк отримав додаткове поповнення чисельністю 270 осіб. Для цього в Київській, Подільській і Волинській губерніях проводилися нові набори серед державних селян за тими ж умовами, що й улітку 1812 року.

Швидкі темпи створення козацьких полків на території Київського генерал-губернаторства, їхній чудовий стан та ентузіазм населення, спровокований цими формуваннями, надихнули російське військове командування повторити цей експеримент. Цього разу він охопив територію колишньої Гетьманщини — Полтавську та Чернігівську губернії, де станом на 1813 рік мешкало 460 905 осіб козацького походження. У Полтавській губернії козаки становили 83%, а в Чернігівській — 71% від загальної кількості державних селян. Ще в лютому 1812 року козаків прирівняли до державних селян у виконанні поземельних повинностей. З початком Вітчизняної війни 1812 року малоросійський генерал-губернатор Яків Лобанов-Ростовський запропонував проект формування Малоросійського козацького війська. Він обіцяв значні пільги й відновлення колишнього статусу козаків, розраховуючи

на підтримку імператора Олександра I. Після публікації «Попередніх вказівок для створення Українського козацького війська» 25 червня 1812 року генерал-губернатору надійшов наказ імператора щодо організації кінно-козацьких полків з «малоросійських козаків» на підконтрольних йому територіях [75, с.50-52; 57, с. 82]. Ці полки мали слугувати альтернативою рекрутському набору, який планувався восени. Кількість таких підрозділів мала визначатися відповідно до потреб оборони проти численного та небезпечного ворога. Це викликало значне піднесення серед населення та стимулювало бажання ставати до лав війська. У результаті в Полтавській і Чернігівській губерніях було сформовано 15 іррегулярних козацьких полків, а також розпочалося створення земського ополчення, навіть попри те, що ці губернії не входили до офіційного переліку для організації ополчення. Новоутвореним підрозділам надали назву "Малоросійські кінно-козацькі полки", загальною чисельністю 18 000 вершників. Формування розпочалося в липні 1812 року, відзначавшись рішучістю й активністю. До війська міг долучитися кожен охочий, забезпечуючи себе необхідним за власний кошт. Кожен козак мав з'явитися до призовного пункту у власному традиційному одязі: суконному жупані, шароварах, шапці зі смушки, а також із парою полотняних онуч, двома парами чобіт, трьома сорочками, галстуком із чорного сукна, баклагою для води, арканом, саквою, нагайкою та невеликою суконною валізою. У такому спорядженні вони розпочинали службу до отримання офіційно затвердженого обмундирування, яке шилося у полкових майстернях. Для забезпечення всіх цих потреб із кожної ревільської особи збирали по 1 рублю 50 копійок. Козак мусив прибувати з власним конем, а на його придбання громадою виділялося 100 рублів. Зброю забезпечували також самостійно, включно із сідлом. Зброя мала бути власною: холодної вистачало, а ось із вогнепальною виникали труднощі через її дефіцит [9, с.425].

Основним критерієм відбору до війська було вміння їздити верхи. У Полтавській та Чернігівській губерніях спочатку планувалося здійснювати

набір, враховуючи співвідношення один козак на сто ревізьких осіб, як це зазвичай робили під час рекрутських наборів. Однак за ініціативою самих козаків, земські комісари встановили кількість добровольців у чотири рази більшу, тобто одного вершника з кожних двадцяти п'яти козацьких осіб [67, с. 135]. У деяких районах Чернігівщини демографічні і матеріальні умови дозволяли виставити на службу лише двох козаків із сотні [76, с.85].

Після кампанії 1812 року всі Малоросійські кінні козацькі полки були переведені до регулярної армії, отримавши нове обмундирування. Чернігівські полки вдягали темно-зелені козацькі куртки з червоними вставками і жовтим номером на пагонах, шаровари того ж кольору, чорні овечі шапки з червоним верхом та чорним султаном, а також замшеві рукавиці. Полтавські полки носили сині куртки з червоним коміром і обшлагами, сині шаровари із червоними лампасами, вовняні червоні кушаки та овечі чорні шапки з суконним верхом і чорним султаном із кінського волосу. Полки козаків і ополченців, які не увійшли до складу регулярної армії, проявили себе в кампанії 1812 року надзвичайно ефективно. Вони спільно з місцевим населенням створили довгий охоронний кордон, який не допускав проникнення французьких і польських військових загонів у Київську та Чернігівську губернії, цим самим звільняючи значну частину регулярних військ. Кінні козацькі формування Наддніпрянщини використовувалися головним чином для забезпечення тилу: охорони комунікацій, роботи в лазаретах, конвоювання полонених і виконання поліцейських завдань. Проте частина полків мала можливість проявити військову майстерність у боях на передовій. Козацькі війська успішно діяли у битвах під Малоярославцем та Красним, звільнили міста Речицю, Рославль, Чечерськ, захищали Калугу й Брянськ. Вони брали участь в облозі фортець Замостя, Модліна, Торна й Рославля [76, с. 87; 58, с. 67-71]. Виконували оперативну пошту між Борисовом і Вітебськом, забезпечували гарнізонну службу на території герцогства Варшавського, звільняли Дрезден і Гамбург. У «битві народів» під

Лейпцигом 3-й Чернігівський полк разом із іншими частинами Українського війська дійшов до самого Парижа. Серед визначних персон кампанії виділявся майор Храповицький, командир 2-го Українського кінного козацького полку. За проявлену хоробрість, відданість і талант під час закордонного походу він був нагороджений орденом св. Володимира і підвищений до полковника.

Після завершення закордонних походів 30 серпня 1814 року Українським козацьким полкам були надані почесні нагороди – срібні труби з вигравіруваним текстом: «В подяку за відмінні подвиги, здійснені в минулій кампанії». Примітно, що 1-й Український полк отримав труби з написом: «1-го Українського полку 30 серпня 1814 року» [8, с.19].

Українське козацтво планували залучити до подій 1812 року й зі сторони супротивника Російської імперії – Франції. Уряд Наполеона певний час вивчав історичне минуле козацтва, його становище на початок XIX століття. Як зазначає В. Ададуrow, ці дослідження мали переважно військово-стратегічний характер. Основна мета полягала у визначенні рівня лояльності козаків до Російської імперії та оцінці можливості їх використання — як проти Франції, так і навпаки, у французькій армії проти Росії [21, с.412-413]. Особливу активність у цих питаннях проявляли польські представники, які базувалися на історичному досвіді співпраці з козаками у боротьбі проти Росії наприкінці XVIII століття. Вони пропонували створити "націю козаків" як окрему державу під назвою "Наполеоніда" у випадку спільної перемоги над Росією. Проте французький уряд залишався більш реалістичним у своїх оцінках щодо залучення козаків до війни проти Росії [21, с.409-411].

У 1814 році Олександр I планував реформувати армію за прикладом малоросійських козацьких полків, дислокованих на західному кордоні, але цей задум не був реалізований. Полтавські та Чернігівські козацькі полки, що перебували у Варшавському герцогстві, повернулися до рідних губерній разом із ополченням. З дев'яти Полтавських полків чисельністю 10 800 осіб на

батьківщину повернулися 7 600 козаків, а з шести Чернігівських полків, які налічували 7 200 осіб, повернулися лише 4 854 [22, с. 112].

У червні 1816 року українські козацькі полки розпустили та планували переселити на Кавказ у повному складі. Цей намір зустрів значний опір серед козаків, тому переселення відбулося лише в обмежених масштабах і здебільшого на добровільній основі. Через кілька місяців уряд реорганізував чотири Українські кінно-козацькі полки, які 26 жовтня 1816 року стали частиною Української уланської дивізії [46, с.83]. Пізніше частина цього формування була об'єднана з Бузьким козацьким військом, утворивши Херсонське (Новоросійське) військове поселення кавалерії.

3.2. Військова служба Івана Котляревського, як приклад участі козацької старшини у першій половині XIX столітті.

Військова служба Івана Котляревського розпочалася у квітні 1796 року і тривала дванадцять років, до 1808 року. У віці 27 років його зарахували кадетом до Сіверського карабінерського полку, який на той час дислокувався у Полтаві. Вже в липні того ж року Котляревський отримав звання аудитора. Цей полк, створений ще Петром Румянцевим на основі українських козацьких полків другої половини XVIII століття, складався переважно з колишніх козаків. Він був розташований у Катеринополі на Черкащині, де Котляревський отримав уніформу: чекмінь із темного сукна з помаранчевими коміром та рукавами, білі металеві гудзики і мушкет у якості озброєння. Під час служби Котляревський опановував верхову їзду, стрільбу, стратегію та тактику. У квітні 1798 року Котляревський отримав чин прапорщика, а через пів року підвищився спочатку до підпоручика, а в лютому 1799 року — до поручика. У 1802 році його призначили інспекторським ад'ютантом при генералі від кавалерії маркізі Жану Дотішампу, який керував Дністровською та Кримською інспекціями. З цією подією пов'язана цікава історія. Перебуваючи при штабі полку, Котляревський часто бував у відрядженнях [4,

с. 53]. Згідно з переказами, під час однієї з поїздок він дізнався, що в полку служить той самий поручик, якому поміщик віддав його наречену Марію. Коли Котляревський дізнався про долю дівчини, він вирішив викликати поручика на дуель. Наслідки двобою були такими: поручик промахнувся, а Котляревський поранив суперника. Його одразу доставили до полкового командира Жана Дотішампа [28]. Очікувалося суворе покарання, але ситуація обернулася несподівано: замість покарання Котляревському присвоїли звання поручика і призначили його ад'ютантом генерала. Таке благодушне ставлення Дотішампа пояснювали його любов'ю до поезії [28]. На той час всі, хто знав українську мову, з захопленням читали «Енеїду». Генерал також не був виключенням і щиро цікавився продовженням поеми, над якою у вільний від служби час працював сам Котляревський.

У 1806 році Дотішамп видав Івану Котляревському атестат, у якому високо оцінив його, зазначивши «відмінну ретельність і старанність» [4, с. 33]. Генерал підкреслив, що здібності письменника заслуговують на увагу начальства. У тому ж році Котляревський був підвищений до звання штабс-капітана і до кінця 1807 року служив ад'ютантом барона К. Мейєндорфа, який командував 2-м корпусом військ. Цей корпус вирушив на Дунай, де проходили бойові дії в межах російсько-турецької війни, що розпочалася восени того ж року. За час своєї служби в армії, зокрема в 1806 році, Котляревський вів «Журнал військових дій 2-го корпусу під командуванням генерала від кавалерії та кавалера барона Мейєндорфа» [31, с. 46]. Цей текст був надрукований у журналі «Киевская старина» у 1900 році, а згодом випущений окремим виданням під назвою «Записки Івана Котляревського про перші дії російських військ у турецьку війну 1806 року» [3, с. 333-342]. Цей документ є важливим джерелом для вивчення як діяльності самого Котляревського, так і перебігу російсько-турецької війни 1806-1812 років. На початку російсько-турецької війни 2-й корпус генерала Мейєндорфа, відповідно до планів російського уряду, повинен був окупувати Бессарабію. Разом із корпусом Іван

Котляревський рушив від Умані через Балту до Дубоссар. У листопаді 1806 року війська перетнули Дністер поблизу Дубоссар і почали наступ на фортецю Бендери. У разі неможливості її захоплення фортецю планувалося взяти в облогу, не затримуючи просування інших частин корпусу. Для переговорів із бендерським трьохбунчужним пашею Гассаном його від імені російських військових командирів відправили бригадира І. Катаржі. Завданням було переконати пашу відкрити фортецю для російської армії. Особливістю ситуації було те, що формально війна з Османською імперією була оголошена тільки 18 (30) грудня 1806 року. Тому командувач Бендер певний час не розумів вимог російських військових. Спочатку Гассан-паша мав намір оборонятися, однак у ході переговорів запропонував розмістити російські війська виключно у передмісті та навколишніх селах. Незважаючи на це, весь гарнізон Бендер був зайнятий російськими військами за наказом Мейєндорфа, котрий чітко розпорядився: «не завдавати жодної шкоди ні військовослужбовцям, ні жителям фортеці, уникати розмов із ними та не заходити до їхніх осель» [22, с. 25-26; 3, с. 340]. У подальшому було проведено перепис населення. Згідно з ним, у фортеці та прилеглому до неї передмісті мешкало 5981 мусульманин і 1900 осіб інших віросповідань [3, с. 339-340]. Усіх мусульман вирішили оголосити військовополоненими та депортувати у внутрішні райони Росії. Гассан-паша разом із родиною та наблизеними чиновниками отримав поселення в Миколаєві [22, с.25-27].

Наступним етапом руху російської армії ставала фортеця Ізмаїл. Однак першочергово стратегічно важливим було залучення на свій бік буджацьких ногайців, чисельність яких становила близько 30 тисяч. О. Ланжерон вважав, що вони могли загрожувати Одесі [22, с. 58]. Буджацькі ногайці, яких у російських документах називали татарами, вагалися щодо свого переходу під російську юрисдикцію. Для переговорів із їхніми лідерами відрядили бригадира І. Катаржі та ад'ютанта І. Котляревського разом із перекладачем [3, с. 339-340]. Їм вдалося переконати частину ногайців під проводом мурз Бегалі-

аги, Ільяс-аги, Мусу-челебі та Імрас-челебі перейти під протекцію Росії. За це вони отримали нагороду у вигляді коштовного одягу на значну суму [3, с. 340].

Керівники ногайців, погоджуючись на перехід, відправляли своїх аманатів (заручників) до російської сторони та давали дозвіл на прохід через свої села й території. Згідно зі словами Котляревського, перший повіт Орумбет-оглу налічував 76 сіл, інший — Оран-оглу — 36 сіл, повіт Єтьїсін включав 61 село, а частина Ізмаїльського повіту складалася з 32 сіл. Проте, ще один район із семи сіл залишився під османським впливом. Каушанський паша, перебуваючи під впливом переговорів, висловив прихильність до російського уряду і навіть направив у заручники свого двоюрідного брата. Завдяки зусиллям І. Котляревського буджацькі ногайці мирно перейшли під контроль Росії. Вже в середині грудня російські війська розпочали наступ у бік Ізмаїлу, де обороною командував відомий Пегліван-паша [4, с. 37; 31, с.25]. Щоб позбавити ворога ресурсів, він зруйнував низку навколишніх поселень, аби росіяни не змогли забезпечити там свої війська припасами, і зустрів їхнє наближення до міста артилерійським обстрілом.

За свою участь у російсько-турецькій війні 1806 року І. Котляревський був нагороджений орденом Святої Анни 3-го ступеня та отримав численні позитивні рекомендації від генерала К. Мейєндорфа в листопаді-грудні того ж року, який охарактеризував його як старанного та безстрашного військовослужбовця [4, с. 36-37].

Участь у цій війні стала для Івана Котляревського джерелом ще одного доволі цікавого епізоду в його житті. За його свідченням, йому вдалося зустрітися з колишніми запорожцями. Щодо того, яких саме козаків мав на увазі письменник — задунайських, усть-дунайських чи навіть некрасівських, існують різні версії, хоча останнє переважно відкидається його сучасниками. Більшість сьогоденішніх дослідників схиляються до думки, що це були козаки Усть-Дунайського Буджацького війська, чий осередок знаходився в місті

Кілія. Це місто Іван Котляревський часто відвідував під час виконання різних службових доручень. Ба більше, восени 1807 року він займався пошуком територій для розселення цього війська [31, с. 29]. Формування Усть-Дунайського Буджацького війська почалося саме в період служби Котляревського. До його складу входили колишні запорожці та чорноморські козаки, які перебували у Бессарабії [60, с. 6; 31, с. 27-28]. Саме ці козаки, за переказами, при зустрічі поцікавилися, чи не він є автором «Енеїди». Почувши ствердну відповідь, запорожці звернулися до нього з словами: «Так це ти, батьку наш рідний! Іди до нас, ми тебе старшим, кошовим зробимо!». Цей епізод свідчить про виняткову популярність твору Котляревського серед козацтва [60, с. 7].

Наприкінці 1807 року штабс-капітан Іван Котляревський отримав наказ від нового командувача Олександра Прозоровського про переведення на нове місце служби у Віленську губернію, в місто Ліда, де базувався Псковський драгунський полк. Причини цього переводу залишаються невідомими. Можливо, це було пов'язано з певними непорозуміннями з новим керівництвом армії. Існує також версія Бориса Грінченка, що Котляревський «згадав про козацтво та про гетьманів», що згодом знайшло відображення в його «Енеїді»:

«Так вічній пам'яті, бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто войско шикovalo
Не знавши: Стой! Не шевелись!
Так славнії полки козацькі
Любенський, гадяцькій, Полтавський
В шапках було як мак цвітуть
Як грянуть, сотнями ударять,
Пред себе списи наставлять,
То мов метлою все метуть» [10].

У результаті письменник змушений був залишити службу в армії та переїхати до Петербурга, сподіваючись знайти роботу на цивільній службі. Проте спроба закріпитися в столиці не увінчалася успіхом, і він повернувся до рідної Полтави, де проживала його матір. Під час служби письменник продовжував працювати над поемою «Енеїда» та самостійно підготував її видання у 1809 році. У 1810 році Іван Котляревський обійняв посаду керівника (наглядача) Полтавського будинку для виховання дітей з бідних дворянських родин. На цій посаді Іван Котляревський сприяв розвитку інтелектуальних та естетичних здібностей дітей, формував літературний і художній смак та закликав педагогів вбачати у кожній дитині позитивні якості, акцентуючи увагу на їх потенціалі, замість фокусування на недоліках. Багато сучасників писали про його моральний вплив і здатність стимулювати інтелектуальний розвиток молоді. Котляревський прищеплював любов до науки, літератури та мистецтва, заслуживши репутацію високоосвіченого й чесного вихователя. Серед вихованців Котляревського варто згадати видатного математика Михайла Остроградського, який став академіком, а також українського художника Андрія Мокрицького, який досяг значних успіхів у мистецтві [4, с. 181].

Котляревського високо цінували в Полтаві за його наукові здобутки та чесність. Навіть новий генерал-губернатор, Яків Лобанов-Ростовський, із задоволенням спілкувався з письменником, відзначаючи його старанність у виконанні доручених справ і обіцяючи всіляко сприяти його діяльності [78, с. 22]. Коли у 1812 році розпочалася війна з Наполеоном, генерал-губернатор схвально поставився до ініціативи Котляревського щодо створення козацьких кінних полків [31, с. 31]. Перші такі полки формувалися на Правобережній Україні. Завдяки ентузіазму місцевого населення процес організації був вражаюче швидким, що підштовхнуло російське командування до ініціатив на Лівобережжі, у Полтавській та Чернігівській губерніях. Генерал-губернатор оголосив про формування Малоросійського козацького війська, пообіцявши

відновлення традиційних привілеїв та статусу козаків. Він наголошував, що новий устрій полків близький до колишнього положення малоросійських козаків і вірив, що ця можливість спонукатиме багатьох до служби з честю й гідністю. Згодом імператор надіслав «Височайший рескрипт», покладаючи на Лобанова-Ростовського завдання організувати кінно-козацькі полки з місцевих козаків [31, с. 37]. Кількість цих полків визначалась самим генерал-губернатором залежно від потреби у військах для протидії численному ворогу. Це розпорядження надихнуло місцевих козаків активно долучатися до ополчення. У результаті в Полтавській і Чернігівській губерніях було сформовано 15 нерегулярних козацьких полків, а також організовувалося земське ополчення [22, с.87]. До козацького війська міг приєднатися кожен чоловік. Козаки забезпечували себе власним коштом, самотійно купуючи зброю, одяг і амуніцію. Для придбання коня громада виділяла 100 рублів. У Полтавській губернії було визначено шість пунктів для збору полків. Формування 5-го полку довірили Котляревському, і цей процес проходив у місті Горошин Хорольського повіту. 10 серпня 1812 року він прибув на місце й розпочав набір козаків. Роботи було чимало: кожного прийнятого козака слід було зареєструвати й скласти на нього формулярний список. Спершу всі організаційні турботи лягли лише на плечі Котляревського через відсутність помічників. Через десять днів після початку набору Котляревський написав листа до генерал-губернатора, у якому детально описав перебіг формування полку, характеристику козаків, їх озброєння та одягу [22, с. 88; 31, с. 65-67].

Іван Котляревський активно долучився до створення 5-го Полтавського полку, відзначаючи, що люди, яких він прийняв на службу, здебільшого молоді та здібні: «Люди, яких я прийняв, гарні, старих не має, і молодиків мало; більша частина козаків вступають з задоволенням, завзяттям і без найменшого суму; всі з піками і шаблями, але багато є шабель, які перероблені з кіс; є й рушниці з пістолетами, але ця зброя в неналежному стані. Коні не високі, але до служби здатні, одяг весь новий, але потрібно буде привести до

єдиного зразка...» [31, с. 65]. Одночасно через нестачу теплого одягу й переохолодження серед козаків поширювались захворювання. Станом на 20 серпня Котляревський звернув увагу генерал-губернатора на затримки та труднощі у формуванні полку. Зокрема, ці проблеми виникли через недбале ставлення місцевих керівників до підбору людей і відсутність кваліфікованих офіцерів: «Про успіх формування п'ятого козацького полку честь маю вашому сіятельству доповісти, що на це число прийнято мною козаків з кіньми 760 чоловік. Неуспішність відбувається не через те, що я тут перебуваю і роблю прийом, але від нешвидкого доставлення людей земським урядом; вчорашнього числа, замість 14-го мною призначеного, Миргородський повіт встиг прибути до Горошина, а Кременчуцький, хоч і на призначене прийшов число тобто 18-те, проте з такими несправностями та недоліками, що перегляд усіх речей.... робить великі труднощі», земський комісар Кременчуцького повіту «не звернув жодної уваги – не кажучи на озброєння козаків, але на одяг та кінську зброю; багато хто з'явився без сорочок, чобіт, сірих шаровар, у старих зношених каптанах без шабель. Всі такі недоліки та несправності хоч будуть виправлені, але це вимагає часу. Не маючи у себе жодного затвердженого офіцера та унтер-офіцера, надзвичайно важко, що не маю кому доручити ескадрони, чому й не приступаю до їх формування до визначення та прибуття офіцерів. При нестачі підніжного корму для коней, знайшов я потрібним прийнятих козаків і до присяги на вірність мною приведених відправити по найближчих сіл.....» [11, с. 33-34]. 27 серпня Котляревський знову звертається до генерал-губернатора, повідомляючи, що полк уже організований, але «тільки офіцерів та унтер-офіцерів бракує. Люди в полку дуже гарні, коні краще за посередні, амуніція клопочу, щоб була справна, і роблю одноманітними шапки, напівкафтани; недоїмки в людях і конях скоро не буде ніякої..... проте, я думаю, що козакам артілі мати необхідно, а тому й артільні гроші потрібні, а без казанів обійтися неможливо» [11, с. 35-36]. Котляревський добре усвідомлював важливість військової артілі,

адже саме за її кошти придбавали борошно, сухарі, сіль та інші необхідні продукти. Відомо також, що в період формування полку він перебував не лише в Горошині, але й відвідував інші місця, організовуючи побут козаків. Як яскраво підкреслює патріотизм свого героя Б. Левін, під час навчань Котляревський з усією відданістю тренував козаків, наголошуючи: «Ворог топче нашу землю, а ми будемо чекати? Кожен день вартий цілого року» [6, с. 16].

Цей полк згодом називали Горошинським або полком Івана Котляревського. На початку війни його завдання стосувалися служби в білоруських і польських губерніях: супровід полонених, доставка пошти, конвоювання транспорту для армії та виконання поліцейських функцій. Формування полку не означало, що саме письменник буде його очільником. У кількох своїх листах Іван Котляревський звертався до генерал-губернатора з проханням перевести його назад до Полтави, на посаду керівника Полтавського будинку для виховання дітей бідних дворян: «Звертаюся з покірним проханням до вашого сіятельства про надсилання до 5-го козацького полку командира і про відпустку мене на мою посаду. Понад те, що я не маю ніякого приготування ні на службу, ні до походу, вихованці залишаються досі без зимової сукні... сжальтися над цими сиротами, ваше сіятельство, і зверніть на них і мене взаємно вашу увагу» [11, с. 34-36, док. №1-2].

Керівництво проявило прихильність до письменника. У вересні 1812 року Іван Котляревський знову взяв на себе обов'язки керівника Полтавського будинку для виховання дітей із родин бідних дворян. Паралельно, за дорученням Лобанова-Ростовського, у 1813 та 1814 роках він здійснив поїздки до Дрездена та Петербурга, доставляючи папери до штабу російської армії. У цей період Котляревський завершує роботу над «Енеїдою». Також йому приписують створення кантати «Малороссийских губерний общий хор», написаної на честь перемоги над Наполеоном.

3.3. Козацькі полки у військово-політичних подіях 30-50-х роках XIX століття.

На початку 1830-х років російський уряд зберіг традицію використання козацтва як важливого елементу військової сили, прагнучи через це утримати певну соціальну структуру регіону під своїм впливом. У 1831 році було оперативно створено вісім «Малоросійських кінно-козацьких полків», основною метою яких стала участь у придушенні польського повстання. Ці полки, організовані за принципом легкої кавалерії, увійшли до резервної армії, яка виконувала завдання з охорони тилу діючих військ, забезпечення безпеки шляхів сполучення та ліквідації повстанських загонів у разі їхнього появи. Спочатку всі вісім полків були направлені до Мінська, де перейшли під командування головнокомандуючого резервною армією, генерала від інфантерії графа Петра Толстого. Кожен полк складався з чотирьох діючих і двох резервних ескадронів. Серед командирів були представники різних військових частин: майор Краснокутський з Курляндського драгунського полку, майор Бобохов із Олександрійського піхотного полку, полковник Лизогуб із Лейб-гвардії уланського полку, підполковники Сакурн з Інгерманландського гусарського полку та Гайворонський із 2-го Українського уланського полку та інші [73, с.93-95]. Офіцерські посади в полках займали переважно представники дворянства Лівобережної України, серед яких були відставні військові та державні службовці, що отримували офіцерське звання відповідно до своїх цивільних чинів. Для багатьох молодих дворян із Полтавської та Чернігівської губерній, які не мали спеціальної військової освіти, але прагнули почати престижну військову кар'єру, служба в іррегулярних козацьких полках стала доброю можливістю для старту. Малоросійський кінно-козацький полк комплектувався із загальної кількості 1099 козаків та офіцерів. До складу входили чоловіки у віці від 20 до 40 років, більшість з яких залишалися неодруженими. У 1831 році не набирали юнаків віком від 16 років і старших за цей віковий діапазон козаків. У той самий

період відбулися зміни в обмундируванні та озброєнні військових порівняно з формою 1812 – 1814 років. З цього моменту форма козаків була стандартизована й не відрізнялася між собою в межах різних губерній. Полтавські та Чернігівські козаки носили темно-зелені куртки з червоним обрамленням на комірі й манжетах, шаровари аналогічного темно-зеленого кольору з червоними лампасами. У серпні того ж року козацькі полки вирушили в похід до Північно-Західних губерній Російської імперії, де більшість контингентів була дислокована. Наприклад, 8-й Малоросійський полк розташувався в Бобруйській залозі, тоді як 5-й полк квартирував у районі міста Білосток, а 2-й – у місті Ковно. Козацькі війська брали участь у численних операціях, спрямованих на оточення та ліквідацію загонів повстанців і залишків польських військових формувань. Їх також залучали до охорони державного кордону вздовж річки Неман, супроводу та утримання ув'язнених і військовополонених [76, с.106-107; 56, с. 57-63].

Козацькі загони спільно з поліцейськими та працівниками судових органів активно брали участь в організації облав, пошуках і допитах осіб, які симпатизували чи допомагали повстанцям. Вони також були залучені до проведення покарань, зокрема для стимулювання населення до своєчасної сплати державних податків. Протягом 1832 року полки виконували службу в різних округах Курляндської, Віленської та Мінської губерній, а також у місті Мінськ. Їхні обов'язки включали конвойний супровід, охорону та перевезення інтернованих повстанців із Прусії до Росії, проведення рейдів у населених пунктах для вилучення зброї, а також розшук дезертирів – білоруської та литовської молоді, яка уникала призову до армії. Окрім цього, 1-й та 2-й Малоросійські козацькі полки продовжували виконувати обов'язки зі збереження порядку та підтримували митну варту у Віленській і Курляндській губерніях. До січня 1832 року козаки мали дозвіл вільно пересуватися по обидва боки кордону. Проте після появи підозр у тому, що під виглядом конвою з Польщі на возах із сіном вони провозять контрабанду за хабарі,

ризький військовий губернатор генерал-лейтенант барон Матвій Пален заборонив їм це робити. У підрозділах фіксувалися проблеми зі своєчасним постачанням продовольства, фуражу для коней тощо. Висока смертність серед козаків була спричинена недостатнім медичним забезпеченням і замерзанням через нестачу теплої одягу. Такі умови приводили до нарікань місцевого населення на поведінку козаків, які безцеремонно втручалися в життя громадян і нерідко вчиняли протиправні дії. Наприклад, 30 листопада 1831 року командир 2-го полку майор Бобохов звернувся до командира 1-го полку майора Краснокутського. Він зазначив, що козаки вимагали у господарів на кордоні з рікою Неман різні припаси: свічки, соломі, дрова, крупи, картоплю. При цьому фураж для коней вони забирали силою і оплачували на власний розсуд. Окрім того, вони без компенсацій використовували селянські підводи для своїх потреб. У своїй скарзі Бобохов вказував на корнета Дяченка як основного ініціатора таких дій [76, с. 102; 56, с. 59-61].

Бобохов нагадував своєму колезі, що нижні чини мають задовольнятися лише приварком разом із господарями, не претендуючи на більші права чи додаткові вигоди. На той час у полках були зафіксовані випадки порушення дисципліни серед козаків та офіцерів, здебільшого через зловживання алкоголем. Так, наприклад, козак другого ескадрону першого Малоросійського полку Яким Нарва 29 жовтня 1831 року, перебуваючи на завданні охорони кордону, самовільно залишив пост. Він вирушив до корчми, де, залишивши без нагляду зброю та кінське спорядження, почав пиячити. Наступного дня козак Бульбеа виявив Нарву у нетверезому стані, забрав у нього зброю та коня й доставив тварину до місця розташування ескадрону. Однак сам Нарва продовжував уникати служби ще місяць, залишаючись у такому стані [22, с.198].

У січні 1832 року козакам і офіцерам дозволили повернутися додому, але за умови готовності в разі потреби знову вступити на військову службу. Офіцерам заборонили виїжджати за межі Полтавської та Чернігівської

губерній без дозволу генерал-губернатора. Козаків же взяли на особливий адміністративний облік у земських судах. Їм дозволялося залишати свої військові мундири, за умови їхнього належного збереження до можливої майбутньої служби. Після завершення служби козаки отримували низку привілеїв: закріплення землі у довічне володіння з правом її продажу, узаконення права торгівлі спиртними напоями, списання податкових недоїмок, а також зменшення оброчного податку. Цей податок наближався до розміру, який сплачували державні селяни (окрім земельної ренти). Тривалість військової служби для козаків обмежили п'ятнадцятьма роками, причому кількість новобранців визначали у розрахунку п'ять осіб на тисячу на рік, що складало близько 2500–2800 осіб. Генерал-губернатор Микола Рєпнін-Волконський прагнув закріпити досягнутий успіх, ініціювавши створення постійних козацьких військових формувань. Він навіть звернувся до уряду з проєктом відродження українського козацтва, детально обґрунтовуючи його корисність для держави. Однак складений ним проєкт не знайшов підтримки серед урядовців [47, с.74-76]. Причини залишалися незмінними: значні державні витрати на військо та небажання місцевої еліти переглядати земельний фонд. Після офіційної відмови уряду на пропозицію зберегти малоросійські козацькі полки, розчарований генерал-губернатор провів зустріч із козаками одного з полків у Лубнах. Вишикувавши козаків у шеренги, він прямо запитав, де вони хочуть служити. Настала тривала пауза, спричинена несподіванкою від його запитання, але один із рядових нарешті відповів, що хоче служити в козаках. На це Микола Рєпнін із досадою сказав: «Ех ти... у козаках!.. це заборонено!» [80, с.134]. Саме в його ім'ям дослідники пов'язують завершення процесу формування (з колишніх козаків Гетьманщини та вихідців з інших верств населення) специфічного стану малоросійських козаків, що проходив на фоні складних соціальних зрушень [47, с. 75].

У 1839 році другий сформований Малоросійський полк був перейменований на Владикавказький, а у 1842 році до нього приєднали перший полк, зарахувавши обидва до складу Кавказького лінійного козацького війська. Згідно зі списками на 1845 рік, у Владикавказькому козацькому лінійному полку налічувалося 1072 чоловіки, а загальна кількість родин становила 655. Полк мав у розпорядженні понад 58 тисяч десятин землі. Командування полками на Кавказі здійснювали колишні офіцери Малоросійських полків — полковники Олександр Рашевський, Іван Стоцький, Василь Шостак та інші. Дослідники зазначають, що саме в Терській області малоземельні українські козаки отримали достатньо родючої землі та інші привілеї, чим значно покращили свій добробут [37, с. 88-105].

Частина особового складу козацьких полків, які не переселялися, була інтегрована до регулярних армійських і гвардійських кавалерійських частин. Решта полків (два з восьми) увійшли до підрозділів митної варти, де козаки виконували службу в різних митних округах, таких як Ізмаїльський, Скулянський, Юрбурзький, Радзивілівський та Одеський. Розформування Полтавських і Чернігівських полків поклало край надіям "малоросійських козаків" на створення постійного війська в Лівобережній Україні. Відтоді козаки продовжили служити імперії у складі інших іррегулярних та регулярних військових частин Російської армії. У 1834 році була заснована Головна господарська контора для малоросійських козаків, яка опікувалася питаннями землеволодіння, податковою політикою, військовим призовом та організацією еміграції. На місцевому рівні козакам навіть дозволяли обирати деяких чиновників цього департаменту. Проте сучасники відзначали значну кількість зловживань чиновників. Зокрема, стягнення податків часто супроводжувалося жорстокістю та корупцією. Наприклад, з понад 14 тисяч козаків Попеченської та Мглинської сотень незаконно було взято понад 10 тисяч карбованців. Іван Капніст, предводитель дворянства Полтавської губернії, у своєму звіті міністру внутрішніх справ графу Олександр

Строганову у 1841 році зазначав, що впродовж 20-30-х років XIX століття процес збору податків супроводжувався масовими зловживаннями. «Рухоме майно, худоба, вівці і, нарешті, одяг поселян продавалися з публічного торгу на базарах і ярмарках, а самих поселян піддавали жорстоким тілесним покаранням. Протягом цього жахливого часу бідність козаків досягла такої межі, що на дев'ять господарів припадала одна пара волів, а землі лишалось не більше 2 ½ десятин на особу; виникло і поступово збільшилось число козаків цілком безземельних...» [76, с. 94]. Серед українського козацтва зростало незадоволення своїм становищем, що породжувало дух колективного протесту та зміцнювало гордість за героїчне минуле. У 1835 році козаки рішуче виступили проти створення солдатських полків замість козацьких. Це повстання було жорстоко придушено, а лідерів стратили шляхом забиття шпідрутенами. Генерал-губернатор Василь Левашов пояснював причини зубожіння козаків, серед іншого, витратами на формування козацьких полків у 1812 і 1831 роках. Після війни 1812 року уряд позбавив козацький стан права торгувати сіллю через високий акцизний збір на неї. Окрім того, було запроваджено нові податки, що спричинило зростання заборгованості. Левашов запропонував вирішення проблеми матеріального занепаду козацького стану через переселення малоземельних козаків на відведені урядом землі за рішенням громад. Витрати на переселення повинні були покривати забезпечені козаки, які в подальшому звільнялися від сплати недоїмок за бідних членів громади. Таким чином планувалося скасувати кругову поруку, яка була корисною лише для селян із колективною громадською власністю. Однак у Лівобережній Україні козаки традиційно володіли землею на індивідуальних засадах [74, с. 25-35]. Через подібну ситуацію селяни, а також частина козаків неодноразово переселялися до інших районів імперії. У рамках одного з таких проектів вихідці з малоросійських губерній разом із харківськими поселенцями з 1832 року почали заселяти район Анапи, утворивши так зване Закубанське поселення. Наприкінці 1840-х

років їх включили до складу Чорноморського козацького війська [63, с. 117-120].

З 1837 року козаків було підпорядковано Міністерству державного майна, яке відповідало за державних селян. До цього вони перебували в підпорядкуванні різних установ, таких як Київський генерал-губернатор, Міністерство фінансів, Департамент військових поселень та Військове міністерство. Ця зміна, однак, не означала повного злиття козаків із державними селянами. Козакам зберігалися їхні права на землеволодіння, податкові пільги та військову службу. Проте дослідники зазначають, що перебування козаків і державних селян під однією юрисдикцією затирало всі відмінності козацького статусу. Для імперської влади козаки фактично ставали особливою категорією державних селян, що передбачалося ще в 1802 році [44, с. 171]. Спільне походження, станові особливості та багаті військові традиції залишалися важливою ознакою, яка вирізняла козаків серед інших верств населення. Ці чинники водночас викликали певну стурбованість імперської влади, яка вбачала в них потенційну загрозу. Соціальну напругу підсилювало й невдоволення тим, що заслуги козацтва перед державою, особливо в земельних питаннях, не були належним чином оцінені. До 1839 року понад 39 тисяч козацьких сімей (близько 105 тисяч чоловіків) були визнані безземельними. Середній розмір земельного наділу в Чернігівській губернії в 1840-х роках становив від однієї десятини до 4,3 десятин, що було нижче мінімальної норми. До того ж лише третина орних земель у регіоні вважалася родючою, а врожайність у середньому покривала лише 60% витрат. У наступні роки ситуація загострилася: у 1850-х середній розмір земельного наділу державних селян у Чернігівській губернії становив лише 2,5 десятини на особу, а в Полтавській – 2,7 десятини. Указ 1845 року частково врегулював правовий статус козацької землі у Лівобережній Україні. Він чітко розділяв землі на спадкові, які закріплювались за козацьким станом і могли передаватися лише між козаками, та землі, придбані на основі

попередніх дозволів царської влади, якими можна було розпоряджатися без обмежень. У середині XIX століття «малоросійські козаки» зберігали деякі станові привілеї, офіційно зафіксовані в державних актах. Зокрема, вони мали право на вільне винокуріння зі сплатою мита та проходили військову службу зі збереженням її терміну в 15 років [57, с. 131; 58, с. 67-68]. Вирішення проблеми зростаючого малоземелля уряд бачив у переселенні козаків і селян до інших губерній, насамперед у південні регіони. У 1844 році для забезпечення мінімум п'ятидесятинного земельного наділу необхідно було виселити понад 184 тисячі козаків і селян із Полтавської губернії та близько 93 тисяч із Чернігівської. Загалом, за даними досліджень, між 1809 і 1849 роками на Кубань переселено понад 108 тисяч осіб з-поміж лівобережних козаків за розпорядженням російської влади. Організовані переселення з Полтавської та Чернігівської губерній переважали стихійні народні міграції за своїм масштабом. Враховуючи, що станом на 1850 рік козаки складали 82,9% населення Полтавської губернії та 64,9% Чернігівської серед усіх інших державних селян [22, с. 221](див. табл.1).

Таблиця 1

Чисельність козаків в губерніях Лівобережної України у XIX ст. [22, с.221]

Губернії	1813	1850
Чернігівська	166396	199168
Полтавська	294509	350030
Всього	460905	549198

Для того щоб спрямувати енергію та войовничий дух козацького населення, російська влада орієнтувала їх не лише на переселення, а й на участь у боротьбі з зовнішніми ворогами, виступаючи водночас співорганізатором і керманичем цього процесу. Наприклад, під час Кримської війни 1853–1855 років відповідно до указу про державне ополчення від 7

травня 1855 року, малоросійський генерал-губернатор Сергій Кокошкін отримав завдання сформувати два кавалерійські полки із козаків Чернігівської губернії та чотири – з Полтавської. Ці формування отримали загальну назву Малоросійські полки. Імператорами призначалися командири полків за поданням генерал-губернатора, який водночас ставав корпусним командиром і очільником полків. У розрахунку на тисячу козаків до полків залучали 12 чоловік. Були серед них і ті, хто служив у Малоросійських полках ще з початку 1830-х років або ж мав досвід військової служби в регулярній армії. Обмундирування та утримання козаків забезпечувала громада, а на період служби вони звільнялися від сплати податків. До складу полків також зараховували державних і поміщицьких селян, які ставали ратниками ополчення. Суспільна думка щодо прагнення населення вступати до таких формувань була неоднозначною: одні наголошували на активності козаків і селян та збільшенні патріотичних настроїв, інші вказували на відсутність особливого ентузіазму серед них [80, с. 199]. Проте, проіснувавши трохи менше року, Малоросійські полки були розформовані 5 квітня 1856 року (див. табл. 2).

Таблиця 2

Чисельність Малоросійських кінно-козацьких полків [22, с. 222]

Роки	Кількість полків	Кількість козаків (без офіцерів)	Відсоток (%) від усіх чоловіків Чернігівської і Полтавської губернії
1812-1814	15	18000	4 – 4,5
1831-1832	8	6912	1,3 – 1,5
1855-1856	6	5875	1 – 1,2

Російська влада активно використовувала козацьку енергію та бойовий дух для досягнення своїх політичних та військових цілей. Козацтво залучали не лише до переселення, але й до боротьби з зовнішніми ворогами, де влада

виступала організатором і співучасником цих процесів. Наприклад, під час Кримської війни 1853–1855 років у рамках указу про державне ополчення від 7 травня 1855 року малоросійський генерал-губернатор Сергій Кокошкін мусив створити два кавалерійські полки з козаків Чернігівської губернії та чотири – з Полтавської. Ці формування отримали загальну назву Малоросійських полків. Командирів цих полків призначав імператор за рекомендацією генерал-губернатора, а сам губернатор мав звання корпусного командира і керівника полків.

Порівнюючи козацький контингент, залучений у 1831–1832 роках та 1855–1856 роках, дослідниками зафіксовано зміну складу. Так, за порівнянням та аналізом Ф.Стоянова «зросла частка козаків віком понад 30 років з 12% до 20,5%, хоча домінували учасники віком від 21 до 30 років, що становили 50–54%. Кількість одружених козаків також суттєво зросла – з 23% до 50%. Проте частка добровольців скоротилась із 45% до 15–20%. Серед прізвищ козаків тих часів зустрічаються доволі незвичайні, що, ймовірно, походять від давніх прізвищ: Михайло та Стефан Кикало, Федір Булава, Тимофій Сіроштан, Василь Химочка, Степан Нелюба, Мойсей Голокіз, Павло Сивокінь, Терентій Рябокінь, Іван Невливаха, Клементій Дуля та інші» [76, с.149, 190-191].

Важливою складовою життя козацької спільноти Наддніпрянської України у першій половині XIX століття стало залучення їх до військових формувань Російської імперії. Використовуючи досвід та військову звичаєвість козацтва, апелюючи до козацького минулого, імперія вдало маніпулювала козацькими настроями і відвертала їх від соціального напруження. Під час французько-російської війни 1812-1814 років козацькі кінні полки з Правобережної та Лівобережної України проявили себе як здібні підрозділи у бойових діях в середині країни проти французів, так і в закордонному поході російської армії. Активно залучались до служби і представники колишньої

старшини. Прикладом залучення нащадків козацтва до служби є військовий шлях відомого автора «Енеїди» Івана Котляревського, який виконував різні бойові завдання російсько-турецької війни 1806-1812 років та французько-російської війни 1812-1814 років.

ВИСНОВКИ

Опрацював джерела та літературу ми дійшли наступних висновків:

1. Історіографія теми досить значна. Вона формується з початком XIX століття, коли з'являються перші публікації про соціальні трансформації в середовищі козацтва після ліквідації Гетьманщини. Твори цього періоду здебільшого представлені фактологічними роботами з історії діяльності окремих представників української старшини, імперських чиновників та формуванням військових підрозділів з козаків Наддніпрянської України. Серед таких робіт треба відзначити праці М.Стороженка, а також біографічні праці, пов'язані з постатями Івана Котляревського та Тараса Шевченка.

Наступний період з 1920-1991 роки характеризуються, здебільшого, працями соціально-економічного характеру, в той самий час про початок національного відродження та використання в ньому козацької ідеї у цей період замовчується. Останній період – 1991 – початок XXI століття, пов'язаний з дослідженнями В.Шандри, Ф.Стоянова, А.Оліянчука, О.Бачинської, в яких характеризуються питання використання козацької тематики імперською владою у громадському та військовому дискурсі Наддніпрянської України, з'являється значна кількість робіт про козацьку складову в творах літераторів та дослідників XX століття. Джерельна база теми представлена самими творами опублікованими джерелами, які пов'язані з участю козацьких частин у військових операціях першої половини XIX століття та творами представників національного відродження цього періоду.

2. Процеси ліквідації автономії Гетьманщини та поступова зміна соціального та політичного статусу українського козацького середовища призвела до наслідків не лише в кінці XVIII, але в першій половині XIX століття. Козацька старшина отримала можливості увійти в стан російського

дворянства через походження або через військову службу. Рядове козацтво, яке не змогло підтвердити свою службу в реєстрах мало стати селянами-кріпаками, інші переходили до окремої групи «малоросійське козацтво», яке намагались долучити до статусу державних селян. Всі ці процеси призвели до так званого «пошуку козацтва», щоб уникнути покріпачення та інших негативних наслідків. Імперські чиновники, які управляли Наддніпрянською Україною в XIX столітті намагались використовувати козацьку ідею в своїй діяльності, щоб залучити місцеву козацьку еліту до управління та по можливості зняти соціальне напруження.

3. Соціальні зміни в середовищі української старшини та козацтва викликали до життя необхідність підтвердження свого статусу в імперських інституціях. В своє чергу це призвело до пошуку документальних підтверджень свого походження, діяльності пращурів та створення значних колекцій минушини, сімейних архівів тощо. Важливою складовою в цьому процесі стало використання козацької ідеї для формування колективної пам'яті про героїчне козацьке минуле, власну державу та ідентичність. В свою чергу з'являються твори з історії України, які доводять її багаторічне існування та заперечують спільне минуле з імперією.

4. Досліджуваний період охоплює перехід від старих традицій Гетьманщини до нових умов існування колишньої старшини, що насаджує російська реальність. Незважаючи на це в Лівобережній Україні пошуки свого минулого, як раз і спровокувала імперська влада, коли колишній старшині потрібно було підтвердити своє походження. До неї долучились і рядові козаки, які намагались уникнути покріпачення. Все це створило гордість та повагу до своєї минушини та спадщини, необхідність її збереження, з'явилося чимало творів з історії України та літературних українських композицій. В такій атмосфері Іван Котляревський пише свій видатну поему «Енеїда» та Тарас Шевченко геніальні літературні

(«Гамалія», «Тарасова ніч», «Назар Стодоля» та інші) та художні твори («Дари в Чигирині»), пов'язані з козацькою тематикою.

5. Формування кінних козацьких полків вперше почалося під час французько-російської війни 1812-1814 років. Російська влада призивала «малоросійських козаків» на військову службу, обґрунтовуючи це прагненням відновити постійне козацьке військо на Лівобережній та Правобережній Україні. У 1812 році 15 таких полків налічували 18 000 солдатів. Після закінчення військових кампаній 1812-1814 років козацькі підрозділи були розформовані.

6. У 1830-1832 роки козаки Лівобережної України знов були залучені на службу. У цей період вона була зумовлена протистоянням російської влади польському національно-визвольному руху в 1830-х роках. Тоді близько 7 000 козаків (приблизно 1,4 % від загальної кількості малоросійських козаків) несли службу у восьми полках. У 1831-1832 роках козаки виконували функції поліції, підрозділів швидкого реагування та охорони кордонів. Після завершення служби ці полки зазнали значних змін у своїй структурі. Два з них були включені до митної служби та продовжили виконувати обов'язки прикордонників.

На основі шести полків було сформовано два нових формування для подальшої служби на Кавказі у складі Кавказького Лінійного козацького війська. Решта козаків приєдналися до частин регулярної кавалерії. Завдяки службі козаків Полтавської та Чернігівської губерній у тимчасових нерегулярних військових підрозділах у 1831-1832 роках, малоросійські козаки отримали суттєві переваги у виконанні державних зобов'язань. Зокрема, їх звільнили від земельного податку (оброку), надали право служити в армії на пільгових засадах та дозволили вільно розпоряджатися власною землею.

7. Залучення нащадків козацької еліти до військової та громадської діяльності показано на основі фрагментів біографії видатного письменника

Івана Котляревського. Військова діяльність Івана Котляревського, яка спочатку проходила в Полтаві та Кременчуці, а потім під час російсько-турецької війни 1806-1812 років, показала його як здібного воїна. На службових посадах йому вдалося переконати буджацьких ногайців та сприяти їхньому переходу на бік російської влади. Це призвело до їхнього переселення на Молочні Води в Таврійській губернії. Згодом ці звільнені землі стали місцем заселення для різних народів Південної України та сусідніх держав, більшість з яких були українці. Письменник також проявив себе як талановитий організатор під час французько-російської війни у 1812-1814 років. Він сформував 5-й козацький полк у Горошині та подбав про його повне оснащення необхідним обмундируванням, озброєнням та амуніцією. Завдяки цьому полк навіть отримав назву «полк Котляревського».

8. Під час Кримської (Східної) війни 1853-1856 років, у зв'язку з ускладненням військової ситуації на фронтах, імперська влада знову звернулася до практики формування кінних козацьких полків з населення Наддніпрянської України. У 1855-1856 роках у складі цих шести полків налічувалося 5250 козаків. Проте створені формування не брали безпосередньої участі в бойових діях, обмежуючись епізодичним виконанням охоронних та поліцейських функцій. Невдовзі після завершення війни вони були розформовані. Загалом, служба козаків Полтавської та Чернігівської губерній у нерегулярних підрозділах під час Кримської війни 1853-1856 років не призвела до помітних змін у соціально-правовому становищі козацтва Лівобережної України.

Отже, козацька ідея використовувалась військово-громадському дискурсі Наддніпрянської України першої половини XIX ст., як представниками імперської влади для залучення на службу представників колишньої козацької старшини та рядових козаків, а також для уникнення

соціального напруження. З іншого боку козацьку ідею, як частину колективної пам'яті зберігали представники козацтва, що відобразилось у колекціонуванні козацької старовини, створенні документальних колекцій та творів, присвячених історії козацтва, його образам в літературі та мистецтві.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

Джерела:

1. Жемчужников Л. Живописна Україна : колекція офортів / худож. Л. М. Жемчужников, 1861–1862. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00004619 (дата звернення: 24.09.2025).
2. Живописная Украина [Текст]. [Електронний ресурс]. Режим доступу (URL): <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev506.htm> (дата звернення: 24.09.2025).
3. Записи Котляревского о первых действиях русских войск в турецкую войну 1806 года (вступна стаття І. Срезневського). *Киевская старина*. 1900. №12, грудень. С. 333-346. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=7626> (дата звернення: 14.10.2025).
4. Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях / упор. А. Залашко. Київ, 1969. 630 с.
5. Горленко В. П. Из бумаг И. П. Котляревского. *Киевская старина*. 1883. №5. С. 146-154. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=3639> (дата звернення: 05.09.2025).
6. Котляревський І. П. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи / ред. кол.: І. О. Дзеверін, упоряд. і авт. прим. М. Т. Максименко. К.: Наукова думка, 1982. 320 с.
7. Котляревський І.П. Повне зібрання творів. Київ: Наукова думка, 1969. 338 с.
8. Казачьи войска: Хроники гвардейских казачьих частей; под.ред.В.К.Шенка. Репрінт СПб., 1902. 1992. 203 с.
9. Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года: Сб. документов / Под ред. Л. Б. Бескоровайного. М., 1962. 547 с.

- 10.Писання І. П. Котляревського з його портретом і картинкою його будиночка в Полтаві у 1862 році в Петербурзі. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Kotliarevskyi/Pysannia_zb.pdf (дата звернення: 05.09.2025).
- 11.Ротач П. Іван Котляревський у листуванні. Опішне: Українське народознавство. 1994. 336 с.
- 12.Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: Зб. документів. Київ: Укрполітвидав, 1948. 234 с.
- 13.Характеристика генерал-майором Іваном Вітте українських козаків. 6 травня 1817 р. *Багалій О.Д. Історія військових поселень в Україні. З неопублікованої спадщини.* Харків: Видавництво САГА, 2007. Док. №5. С. 253-256.
- 14.Шандра В. Всепідданіша доповідь 1836 р. генерал-губернатора В. В. Левашова Миколі І. «Настоящее положение малороссийских козаков». *Архіви України.* Київ, 2000. С. 29-42.
- 15.Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 6 т. Т.1. Київ, 2003. 611 с.
- 16.Шевченко Т. Гамалія. *Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т.* Київ, 2003. Т. 1: Поезія 1837-1847. С. 234-238. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev122.htm> (дата звернення: 24.04.2025).
17. Шевченко Т. Іван Підкова. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=797> (дата звернення: 24.04.2025).
- 18.Шевченко Т. Назар Стодоля. *Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т.* Київ, 2003. Т. 1. С. 23-54. Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. Київ, 2003. Т. 3: Драматичні твори. Повісті. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev303.htm> (дата звернення: 24.04.2025).
- 19.Шевченко Т. Твори: У шести томах. Київ: Наук. думка, 2003. Т.3. 632 с.

Література:

- 20.Абросимова С.В., Гурай Л.Г. А. Чепа і невідомі маргіналиї з його бібліотеки. *Січеславський альманах*: Зб. наук. пр. з історії українського козацтва. Дніпропетровськ: НГУ, 2006. Вип. 2. С. 134 – 152. URL: https://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/1145/Abrosimova_Guray.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 05.09.2025).
- 21.Ададуров В. Українське козацтво в уяві французького уряду. *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2006. Вип. 6. С.412-413.
- 22.Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу». Одеса, 2009. 256 с.
- 23.Бачинська О., Чухліб Т. Історія козацтва після зруйнування Запорозької Січі. 1775 – 1905 рр. Київ: Арій, 2016. 464 с.
- 24.Бачинська О., Чухліб Т. Козацька Україна. Після зруйнування. Запорозької Січі. Київ: Арій, 2021. 352 с.
- 25.Бачинська О.А., Чухліб Т.В., Щербак В. О. Українське козацтво. Золоті сторінки історії. Київ: Кристал Бук, 2015. 398 с.
- 26.Бородін В.С. «Живописная Украина» Тарас Шевченко [Текст]. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://t-shevchenko.name/ru/Painting/PicturesqueUkraine/Preface.html> (дата звернення: 24.09.2025).
- 27.Брайло Ю. Функційна значущість топонімів у поемі Івана Котляревського «Енеїда». *Рідний край*. 2019. № 2 (41). С.130-134.
- 28.Вельможко В. Батько «Енеїди» і Буджацький край. *Чорноморські новини*. 2019. 31 серпня. URL:<https://chornomorka.com/archive/22085/a-12951.html> (дата звернення: 04.09.2025).
- 29.Витанович І. Козацтво. Енциклопедія українознавства. Т. 3. Львів, 1994. 1200 с.
- 30.Владич Л. «Живописна Україна» Тараса Шевченка. Київ: Мистецтво, 1963. 126 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi->

- [bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00007640](http://bin.ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online%20book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00007640) (дата звернення: 24.09.2025).
31. Волинський П. К. Іван Котляревський: Життя і творчість. Київ, 1969. 289 с.
 32. Галь Б. О. Проблема формування регіональної бюрократії на Лівобережній Україні (друга пол. XVIII - початок XIX ст.). URL: Ресурс доступу: <http://www.ukrterra.com.ua/regions/reg4/Gal.htm>
 33. Гончарук Т. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва: Науково-популярний нарис. Одеса, 2002. 140 с.
 34. Грушевський М. Перші видання «Енеїди» Котляревського. 1898. Т. 4, ч. II. С. 82 - 86. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hrushevskyi/Pershi_vydannia_Eneidy_Kotliarevskoho/ (дата звернення: 21.09.2025).
 35. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ: Наукова думка, 1954. 448 с.
 36. Дідусенко Г. Гортаючи стародруки: що писали полтавці про І. П. Котляревського (за фондами Полтавської обласної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського). *Рідний край*. 2019. № 2 (41). С. 77-83.
 37. Дзагалов А. Формирование и переселение «малороссийских казачьих полков» на территорию Терской области. Сопоставление и сравнительный анализ архивных сведений. *Український історичний збірник*. 2007. Вип.10. С.88-106.
 38. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. М., Л.: АН СССР Т. 1-2. 1958. 617 с.

39. Дячук Л. В. Історико-правові записки українського дворянства (кінця XVIII – початку XIX ст.) як пам'ятки історичної думки: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2001. 22 с.
40. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ, 1995. 541 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yefremov_Serhii/Istoriia_ukrainskoho_pysmens_tva/
41. Історія Українського війська: в 2 кн. – Кн.1. Ч. 1-2. – Львів, 1936. – 288 с.
42. Ковалів Ю. Іван Котляревський: феномен чи канон. *Рідний край*. 2019. № 2 (41). С.77-83.
43. Конопка Н., Шкерін В. Три версії історії масонської ложі «Любов до істини на схід Полтави». Наукові записки. Серія «Історичні науки». Вип. 17. 2011. С. 318-336. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/597/1/28.pdf> (дата звернення: 05.09.2025).
44. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: Критика, 2004. 501 с.
45. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. Київ, 1996. 302 с.
46. Кухарук А. Запорожское наследство. Украинское казачество после ликвидации Запорожской Сечи. *Родина*. 2004. № 5. С. 82-84.
47. Кухарук О. Формування стану «малоросійських козаків» наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Чорноморська минушина. Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України*: Зб. наук. пр. Вип. 2. Одеса, 2007. С.61-75.
48. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы/ АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. Е.И. Луговая. Киев: Наукова думка, 1989. 187 с.
49. Маркевич М. Історія Малоросії / відп. ред. і автор передм. Ю. С. Шемшученко; прим. О. В. Кресіна. Київ : Концерн «Видавничий дім «Ін

- Юре», 2003. 664 с.
50. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. *Киевская старина*. Т. LVII. 1897, апрель.– С.1-47.
 51. Мовчанюк В. «Іван Підкова» Тараса Шевченка та проблема історичності поеми. *Вісник львівського університету*. 2009. №48. С. 144–152.
 52. Мельник О. Творча історія «Живописної України» як результат співпраці Тараса Шевченка та Миколи Маркевича. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2014. Вип. 8. С. 375-381. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd_2014_8_61 (дата звернення: 24.09.2025).
 53. Н.С. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века. *Киевская старина*. 1897. Т.57. №7. С.468-475.
 54. Нахлік Є. К. Перелицьований світ Івана Котляревського: текст - інтертекст - контекст : монографія. Львів, 2015. 543 с.
 55. Олійників О. С. Українці у Кримській війні. Одеса: Маяк, 2004. 112 с.
 56. Оліяничук А. «Малоросійські» козацькі полки у 1831–1833 роках: мотиви створення, чисельність та функції. *Етнічна історія народів Європи*. 2015. Вип. 46. С. 57–63.
 57. Оліяничук А.М. Козацтво Лівобережжя України: соціальний статус і військові повинності (початок – 60-ті рр. XIX ст.). Дис.... канд. істор. наук: 07.00.01. Київ, 2016. 246 с.
 58. Оліяничук А.М. Соціальний статус козацтва Лівобережжя України в першій половині XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 41. С. 67-71.
 59. Опанасенко В. В. Роль чернігівського дворянства в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті України 1785-1860 рр.: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2003. 19 с.

- 60.Павловский И. Ф. И. П. Котляревский – ученик Екатеринославской семинарии *Киевская старина*. 1905. Т. 90, июль-август. С. 44-46. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=9140> (дата звернення: 04.09.2025).
- 61.Павловский, И. Фр. К биографии И. П. Котляревского. *Киевская старина*. 1905. Т. 91. Октябрь. С. 1–10. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=11295> (дата звернення: 05.09.2025).
62. Панасенко Т. Иван Котляревський. Харків: Фоліо, 2010. 98 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Panasenko_Tetiana/Ivan_Kotliarevskiy/ (дата звернення: 05.09.2025).
- 63.Сазонова С.Е. Поселение выходцев из Малороссийских губерний в Закубанском крае в первой половине XIX в. *Козацька спадщина*. Дніпропетровськ, 2008. Вип.4. С.117-150.
- 64.Сирота З., Сирота В. «Живописна Україна» Шевченка. *Творча спадщина Тараса Шевченка як чинник національно-патріотичного виховання майбутніх учителів мистецьких дисциплін: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м.Умань, 28 березня 2014 р.) / (гол. ред. Дудник О.В.). Умань : ФОП Жовтий О. О. , 2014. С. 91-95. (дата звернення: 24.09.2025).
- 65.Сарапин В. «Пісня на Новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну» Івана Котляревського в контексті бурлескно-травестійного одописання першої третини XIX ст. *Слово і Час*. 2008. № 4. С. 64-72.
- 66.Слабченко М. Є. Матеріяли по економічно-соціальній історії України XIX століття. Т. 1. Харків, 1925. 317 с.
- 67.Срезневский В. Знакомство И. И. Срезневского с И. П. Котляревским. *Киевская старина*. 1899. № 1. С. 1–8. URL: https://archive.org/details/kievstar1899/kievskaya_starina_1899_1/page/n5/mode/2up?view=theater (дата звернення: 05.05.2025).

- 68.Стечишин М. Українці в складі російської армії до 1917 р. *Енциклопедія українознавства*. Т. 3. Загальна частина. Київ, 1995. 1230 с.
- 69.Стороженко Н. К. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX в. *Киевская старина*. 1897. Кн. 10. С. 115-130.
- 70.Стороженко Н. К. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX в. *Киевская старина*. 1897. Кн. 11. С. 143-156.
- 71.Стороженко Н. К. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX в. *Киевская старина*. 1897. Кн. 12. С. 332-350.
- 72.Стороха Є. Полтавське оточення Івана Котляревського та коло спілкування. *Рідний край*. 2019. № 2 (41). С. 100 – 103. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/16049/1/37.pdf> (дата звернення: 05.09.2025).
- 73.Стоянов Ф. Ф. Використання російською владою військового потенціалу українського козацтва Лівобережної України у першій третині XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2005. Вип. XIX. С. 93-95.
- 74.Стоянов Ф. Ф. Служба Малоросійських кінних козацьких полків на початку 30-х рр. XIX ст. *Південний архів: Зб. наук. пр. Історичні науки*. Херсон, 2005. Вип. 19. С. 29-35.
- 75.Стоянов Ф. Ф. Участь козацьких формувань Наддніпрянської України у Вітчизняній війні 1812 р. і закордонних походах російської армії 1813-1814 рр. *Українське козацтво у вітчизняні та загальноєвропейській історії*. Міжнародна наукова конференція: Тези доповідей. Одеса, 2005 С. 50-52.
- 76.Стоянов Ф.Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX ст.: організація, склад, служба: Дис....канд. іст. наук. Одеса, 2007. С.106-107.

77. Стрельский В.И. Участие украинского народа в Отечественной войне 1812 г. *Наукові записки КДУ ім. Т.Г.Шевченка*. Київ, 1952. Т.9, вип.2. С.127-147.
78. Чайченко В. [Грінченко Б.]. Іван Котляревський, український письменник. Життєписне оповідання. Львів, 1891. 38 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Hrinchenko/Ivan_Kotliarevskyi_ukrainskyi_pysmennyk.pdf? (дата звернення: 30.09. 2025).
79. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2005. 428 с.
80. Шандра В.С. Малоросійське генерал-губернаторство. 1802-1856: Функції, структура, архів. Київ, 2001. 231 с.
81. Швидько Г. Чепа Андріян Іванович. *Довідник з історії України*. Київ: Генеза, 2001. С.1041.
82. Щербак В. О. Образ козацької України у творах Т.Шевченка. *Український історичний журнал*. 2014. № 2. С. 60-69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UIJ_2014_2_6 (дата звернення: 24.09.2025).